

Dr OLDŘICH VANČATA,
Vyšší pedagogická škola České Budějovice

JAN ÁMOS KOMENSKÝ A LIDOVÁ PEDAGOGIKA

I. Pojem lidová pedagogika

Termín »lidová pedagogika« se v poslední době objevil u nás v některých překladech ze sovětské pedagogické literatury jako převod ruského pojmu *narodnaja pedagogika* (na př. v Struminského úvodu k *Vybraným pedagogickým spisům* K. D. Ušinského, ve výboru samém, dále v knize *Úloha hry ve výchově dětí předškolního věku* od Z. V. Manujlenkové). Označují se jím zde výtvary lidové slovesnosti, pohádky, přísloví, hádanky, písně a dále i hry a hračky, které se jako projev kolektivního výchovného úsilí lidového přenášejí mimo oblast školy z generace na generaci. V širším poněkud rozsahu bychom zde chtěli užívat tohoto pojmu také my. Soudíme totiž, že do lidové pedagogiky dlužno zahrnout nejen lidovou slovesnost, dětské hry a ostatní formy lidové umělecké tvořivosti, jako je lidový tanec a tvorba výtvarná, a jejich přenášení z jedné generace na generaci druhou, ale i vštěpování technických dovedností, neboť i ty se přenášejí v procesu učení — až do doby celkem nedávné — mimo instituci školy.

Lidovou pedagogiku stavíme tedy do protikladu proti pedagogice přimykající se k vyučovacímu procesu ve škole. Při tom jsme si dobře vědomi toho, že mezi oběma těmito formami výchovy je po vzniku školy jako instituce (lidová pedagogika existovala ovšem už před vznikem školy) dialektický vztah vzájemného působení. Tak na jedné straně pronikaly do lidových vrstev hojnou měrou prvky kultury knižní pěstované na školách, na druhé straně pak škola opět přejímala a stále přejímá mnoho z kultury lidové. A právě se zřetelem k této věci jsme nemohli dost dobře použít běžného pojmu »lidová výchova«, protože tento termín se vžil pro označení jednostranného výchovného působení školsky vzdělaných vrstev na vrstvy lidové. Onen moment vzájemného působení pěkně vyjádřil Ušinskij: »Nezapomeňme, že chceme-li mnohému naučit prostý lid, tu najdeme mnohé, čemu jsme se od něho sami naučili« (citováno podle Struminského úvodu k uvedenému výboru z Ušinského) (56, 23).

Užíváme-li pak termínu »lidový«, jsme si ovšem vědomi jeho nepřesnosti i toho, že se během historického vývoje pojem »lid« a »lidový« značně mění. »Složení lidu bylo jiné ve středověku než v novověku, jiné před zrodem dělnické třídy« (Mukařovský) (43, 193 a n.). Pokud se budeme zde zabývat vztahem lidové pedagogiky ke Komenskému, budeme tu mít na mysli onu vrstvu prostého lidu, jíž se nedostalo bezprostředně hlubšího školního vzdělání a která tvoří třídní protiklad privilegovaných stavů.

Ačkoliv v literatuře byla plně oceněna lidová tvorba už v době obrozené, v pedagogice a ve filosofii se tak stalo mnohem později, v poslední době zejména statí Zdeňka Nejedlého *Slovo o české filosofii* (44), Jiřiny

Popelové (Pokrokové tradice české pedagogiky) (51) a Otakara Zicha (Filosofie lidové moudrosti — Sborník ČSAV k 75. narozeninám Zd. Nejedlého, Praha 1953) a v knize Lidová přísloví s logického hlediska, Praha 1956). Uvedení autoři upozornili zvláště na to, jak si náš lid zejména v době temna, kdy mu bylo upíráno školní vzdělání, vytvářel vlastní lidovou kulturu ve svých pořekadlech, příslovích, pohádkách, pověstech, hádankách, písních a vtělil do nich výsledky samostatného přemýšlení o různých životních a společenských otázkách a přírodních jevech. A vedle toho je tu i lidové drama, tanec, hudba, keramika, stavby, hračky, výšivky a pod., projevy všestranné lidové tvořivosti přenášené z jedné generace na druhou většinou methodou nápodoby. Jde tu tedy o proces výchovný. Při tom je tato lidová pedagogika ve svém souhrnu opravdu všestranná, neboť tu můžeme mluvit o výchově *rozumové* (v lidových příslovích jsou zevšeobecněny staleté zkušenosti lidu, hádanky rozvíjejí úsudek a vtip a pod.) o výchově *estetické* (lidová píseň a tvorba slovesná vůbec, lidové malířství, keramika, řezbářství a jiné obory uměleckého řemesla), *mravní* (příspěvky, některé dětské hry, pohádky), *tělesné* (hry, lidový tanec) i o některých speciálních formách výchovných, na př. o výchově jazykové (jadrné obraty, škádlivky a říkadla cvičící ohebnost jazyka), *politické* (sný o lepším světě v pohádkách, kritika, odpor a nenávisť k vykořisťovatelům, sympatie k zbojníkům v lid. písních, lidový názor na společenské otázky v příslovích a pod.), *technické* (různé technické dovednosti při výrobě hraček a nářadí) a pod.

A tato lidová pedagogika působí pak svou konkrétností, neproblematicností, blízkostí k životu, jadrností a optimismem nezřídka jako významný prostředek proti papírovosti, neživotnosti a formalismu nesprávně vedené výchovy školní.

Mluvíme-li dnes často o přejímání kulturního dědictví minulosti, nesmíme tedy zapomínat ani na tuto lidovou pedagogiku. A ovšem jako u kultury umělé je nutné i toto lidové dědictví přehodnocovat a zaměřit se především na prvky pokrokové. Tak vedle prvků mystických a supranaturalistických, daných společensko-ekonomickými momenty minulosti bude nutné oddělit i prvky obhroublosti a lascivnosti, jak na ně narazili už naši sběratelé. Mimo to je třeba také pečlivě odlišovat to, co vytvořil vskutku lid, od toho, co za lidové často vydávali kapitalističtí podnikatelé, kteří si také z výroby »lidového« umění udělali nezřídka výnosný obchod a pramen snadných zisků.

Po této úvodní úvaze a vymezení pojmu lidová pedagogika přejdeme k vlastnímu námětu, k otázce, zda náš největší pedagogický myslitel Jan Ámos Komenský ve svém obsáhlém a mnohostranném díle vychází, vedle vysledovaných už vlivů humanistických myslitelů soudobých a starších autorit středověkých a starověkých, také z lidové pedagogiky. Dá se to jistě plně předpokládat, zejména uvědomíme-li si, že Čeští bratři, z jejichž společenského prostředí Komenský vychází, byli hnutím lidovým, navazujícím na tradice husitské a že »nikoliv bratrské školy, nýbrž sama výchovná povaha životních řádů lidového bratrstva Jednoty, řádů, jimž bratrské školy měly jen sloužit, dala Komenskému významné podněty pedagogické, které v přehodnocení potom mohl uplatnit i ve své theorii výchovy a školy« (Molnár, 42, 12).

A je to právě citovaná kniha Molnárova, která nám v úvodním pojednání

i v dokumentech, které pak otiskuje, ukazuje, že výchova byla v Jednotě věcí kolektivní, věcí všech. Bratři měli — zejména z počátku — odpor k scholastické učenosti, a i když si potom vybudovali — po probujování kladnějšího poměru ke vzdělání — vlastní školství, je podle Molnára třeba přece vidět silnou stránku jejich vychovatelství spíše v »pedagogicky osnované a život ztvárňující stavbě bratrského sborového obcenství«, než v těchto bratrských školách samých.

Problémy výchovné tu neměly — podle Molnára — povahu odborných otázek školských, nebyly omezeny na úzký odborný okruh pedagogů, ale byly zájmem celé obce, jak na to upozornil i Zdeněk Nejedlý (»výchova nebyla řemeslnou otázkou kantorů různých kategorií. Komenský byl a je velký právě v tom, že otázku výchovy a tím i školy učinil otázkou celé národní a lidské obce« — 45, 246).

Bratři, jak upozorňuje Molnár, přiznali velký význam zejména výchově rodinné, té výchově, kterou Komenský označil jako »školu mateřskou«. Tato rodinná výchova však nebyla jen soukromou věcí rodičů, ale byla podřízena pravidlům určujícím povinnosti rodičů k dětem a podléhala i kontrole sborových soudců a soudčích sester.

Molnár ukazuje také na to, že i dělení Bratří do tří skupin členství (protikladný protějšek »trojho lidu«), totiž na počáteční, prospívající a dokonalé (konající), mělo význam pedagogický, neboť směřovalo k vzájemné výchově všech všemi (obráží se to pak i v díle Komenského). Bratrské školství samé pak mělo charakter národní a lidový, neboť jediná bratrská škola šlechtická v Ivančicích nemůže být pokládána za školu typickou.

Takové tedy bylo společenské a výchovné prostředí, z něhož vzešel Jan Amos Komenský a které také je jedním z nejvýznamnějších zdrojů jeho pedagogiky. Že se Komenský vedle kruhů privilegovaných a vzdělaných hojně stýkal s prostým lidem, je nade vší pochybu. Do přímého styku s lidem přišel jak za svého mládí, tak i později jako učitel, kněz a spisovatel sbírající materiál pro svůj Slovník, Starožitnosti moravské, mapu Moravy a ovšem také jako pronásledovaný uprchlík bez stálého bydliště po vypuzení z Fulneku. Už Čeňka Zíbrta (59) překvapovala Komenského dokonalá znalost lidového života, »po všech stránkách, záhybech a odstínech, všeho všudy, ať se týče života domáckého, všedního, při jakémkoli zaměstnání, řemesla a umění i vědění«. Zíbrt to dokládá na dílech Janua linguarum a Orbis pictus, jejichž český text vyjmenovává do velkých podrobností na př. součásti vozu, pluhu, tkalcovského stavu, roubených stavení a mlýna, dále věcné názvy předmětů ve stodole, nářadí venkovských řemeslníků, zejména kovářů a kolářů, dále součásti krojů a názvy jídel. Také jeho Labyrint světa ukazuje, jak dokonale Komenský znal lidový život.

Že pak tyto své znalosti čerpal Komenský vedle pramenů literárních také z ústního podání a z bezprostředního styku s lidem, dosvědčují jeho vlastní slova v předmluvě k českému překladu knihy Janua linguarum z r. 1633:

Naposledy nechť toto jest přípravou toho, což většího ku pomoci mládeže a školám našim obmýšlíme: Jmenovitě Slovníka česko-latinského a latinsko-českého, kterýž v takové plnosti strojíme, aby všelijaká slova a všichni způsobové mluvení i ozdoby, co jich jeden i druhý jazyk má (česká jsem přes dvacet let pořád s ve-

likou pilností, jakož knih starých všelijakým čtením, tak i r o z m l o u v á n í m) (podtrženo mnou, O. V.) odevšad shledával, poznamenával, v řád uvodil, abychom sklad jazyka svého pospolu plněji snad než který národ míti mohli (tak vedle sebe spořádána byla, aby kdokoli skláněti a časovati dobře umějící všechny knihy z jednoho jazyka v druhý nejen právě a vlastně, ale také ozdobně a krásně překládati uměl a mohl). (Citováno podle vydání Fr. A. Urbánka, Praha, 1880.)

Lidovostí v díle Komenského se zabýval sice už v r. 1911 národopisný článek Zíbrtův (59), ale teprve doba přítomná plně pochopila lidové kořeny Komenského pedagogiky. Vždyť až »marxismus po prvé v dějinách filosofie ocenil v celé šíři theoretický význam činnosti lidových mas«.¹⁾ Máme tu na mysli uváděné už práce Zd. Nejedlého, Jiřiny Popelové-Otáhalové, Pavlíkův článek »S J. A. Komenským do budování socialistické školy« (Pedagogika I., seš. 7—8 nebo předmluva k Did. spisům Komenského 1951), »Veliký přínos J. A. Komenského do socialistické pedagogiky« od S. A. Frumova (Pedagogika roč. I., seš. 1—2), Bramborův článek »Pro lepší poznání a využití díla Komenského (r. II., seš. 3—4), Chlupovo pojednání »J. A. Komenský« v jeho »Pedagogických statích«, Kahudův článek »Živý Komenský« (Pedagogika, roč. 1956, č. 4), Patočkův »Náčrt Komenského díla ve světle nových objevů« (tamtéž). Na lidovost Komenského díla upozorňují pak zvláště obsáhlé monografické práce Krasnovského a Altova. A nesmíme ovšem zapomenout na příslušné partie v dějinách pedagogiky vydaných v poslední době (Medynskij, Čondlovo zpracování v dějinách Váňových a Cachova skripta).

Z knihy »J. A. Komenský« od A. A. Krasnovského bychom chtěli zvláště připomenout jeho postřeh o spojitosti Komenského sensualismu s lidovou filosofií. »Filosofické sensualistické stanovisko Komenského,« říká Krasnovskij, »je jasné a zřetelně se proplétá s jeho sociálními a demokratickými tendencemi. Na samotný sensualismus pohlíží Komenský jako na filosofii lidu (vulgi) a pokládá za svůj úkol tuto lidovou filosofii odůvodnit a obhájit. Tak ukazuje hluboký smysl světového názoru prostého lidu« (38, 25).

Naše práce je zaměřena na vztah Komenského k lidové pedagogice a chce na dokladech z Komenského díla vysledovat především, co přejímá pro svou pedagogiku z lidové tvořivosti slovesné (pokud se to dotýká výchovy), dále jak využil ve své výchovné soustavě dětských her a konečně jak se v jeho systému uplatňují jeho znalosti o způsobech, jimiž byly v lidových vrstvách vštěpovány mladé generaci výrobní (zejména řemeslné) dovednosti.

Domníváme se, že práce ukáže, jak v době, kdy byla škola odtržena od života a praxe a přetěžovala paměť žáků knižní učeností a školometským verbalismem, hledá Komenský instinktivně — vedle poučení u pokrokových myslitelů soudobých — východisko v lidové pedagogické praxi.

Jestliže se tedy Komenský ve svém díle opírá o lidovou moudrost ukrytou v příslovích, jestliže chce do škol vnést činorodou radostnost a soutěživost dětských her a metody, jimiž si osvojují výrobní dovednosti učňové, mohla by snad už o Komenském platit Leonovova slova: »Živelným poznáním lidu

¹⁾ M. A. Leonov, »Otázky marxistické theorie poznání ve světle práce J. V. Stalina o jazykovědě — Sovětská věda — Filosofie, roč. III., č. 3, str. 273.

bylo nahromaděno ohromné bohatství znalostí, z něhož čerpají vědci, spisovatelé i skladatelé nejcennější materiál pro theoretické zobecnění.« (Viz výše citovaný článek.)

II. Komenský a lidová slovesnost

Nejprůkaznějším snad dokladem o tom, jak J. A. Komenský navazuje na lidovou pedagogiku, je známé místo z Informatoria školy mateřské, kde Komenský mluví o prvních zárodcích poesie, pro které má prý malé dítě porozumění, sotvaže počíná rozumět řeči. Ukazuje tu, jak moravské a české chůvy svými veršiky konejšily děti a jak záliba v rytmu dovedla utlumit pláč, když se děti o něco udeřily nebo upadly:

Podobné jest, co se o básnictví (jež jest umění do veršů vážící a jako v záhyby skládající) říci může: že jeho počátek hned za počátkem řeči jde; protože dítě, jak slovům rozuměti začíná, hned se v harmonii a rytmech kochati začíná. Proto moravské chůvy, když dítě upadnouc neb zavadíc někde a urazíc se pláče, těmito rýmy je kojívaly: »Panca lanca, kus mazanca; kdyby to robě sedělo, toho by nemělo.« A české: »Kůta lisa, kdes' běhala? Do kuchynky. Cos tam měla? Tři buchynky. I hle, kdyby děťátko sedělo, toho by nemělo.« A líbívala se to dětem tak dobře, že nejen umlknou snadně, ale i rozesmějí se.

Tento příspěvek k psychologii dítěte je tedy odpozorován z výchovné praxe prostých lidí, kteří našli v zálibě dětí v rytmu prostředek k jejich utišení. Současně je to i doklad na to, jak Komenský na jedné straně z lidové pedagogiky vychází, zobecňuje a usoustavňuje ji, a na druhé straně ji zase zpětně chce ovlivnit pedagogickou teorií, založenou už na vyšší, uvědomělé (působení veršiků vykládá tím, že děti mají zalíbení v harmonii a rytmech) základně.

V Čechách také pleskajíc dětem ručičkami zpívávaly: »Cundy cundy cundičky, dal nám Pán Bůh ručičky, by nožičky běhaly a ručičky dělaly« atd., a vidí se patrně, že se to dětem líbí; protož se jim toho přáti má; to zajisté jest skloňovati se k mdlobě přirození (t. j. k přirozené dětské slabosti, O. V.) (16, 327).

Je tedy nespornou zásluhou Komenského, zakladatele předškolní výchovy (která by ostatně mohla být celá zařazena do lidové pedagogiky, protože při ní Komenský ještě neměl na mysli mateřskou školu jako instituci, ale výchovu v rodině), že upozornil na lidový zdroj dětské poesie. Stalo se to dávno před tím, než byla tato poesie sbírána a napodobována romantiky. Že se Komenský sám pokouší napodobovat lidovou poesii pro děti, zdá se nasvědčovat jeho ukolébavka v Informatoriu:

*Spi, mé malé poupě,
spi, malé holoubě,
spi mi dobrou chvíli,
hodinu, tři, čtyry,
děťátko!*

*Anděl boží z nebe,
opatruj mi tebe,
aby čistě spalo,
ve zdraví zas vstalo,
děťátko!*

I když by bylo sotva možné mluvit o soustavném a uvědomělém napodobování lidové poesie, přece jen se tu jeví zřejmý smysl pro lidový jazyk, jak to konsatoval J. B. Čapek (Záření ducha i slova, Praha 1948, str. 112).¹⁾

Pokud pak jde o další Komenského písně, jeví se zřejmý vliv lidové tvorby slovesné podle Zíbrtova uvedeného článku v koledách, pomlázkách, popěvcích, a v »písniích hlásných, v městech ponocujícím, k zpívání« (viz na př. J. A. Komenský, Duchovní písně, Praha 1952, str. 262). Také v helekání, o němž mluví Komenský v Informatoriu (viz dále při hrách), vidí Zíbrt ohlas lidového halekání — pokřikování táhlým zpěvným hlasem na velké vzdálenosti při pastvě.

Lidového původu jsou zřejmě také škádlivá rčení — dosud ostatně v našich rodinách běžná — jak je Komenský uvádí v VIII. kapitole Informatoria. Má se jimi cvičit hbitost mluvidel a jde tu tedy v podstatě o výchovu jazykovou:

K tomu pak ostrému a hbitému vypovídání může se jim nejspíše žertem pomoc činiti; ku příkladu: Nu kdo lépe (neb spěšněji) vypoví: Petře, nepřepepři pepřem pepřeného vepře. Neb: Chytrý chytil kapra v prudkém proudu maně. Item: Železo zaželezilo-li je se či nezaželezilo? Těž: Rci: Nabuchodonozorova socha. A cokoli podobného (16, 326).

Poslední škádlivka je zřejmě už umělým napodobením škádlivých průpovědek lidových. Za upozornění stojí jistě ještě to, že tu Komenský doporučuje osvojování hbité mluvy *ž e r t e m* a formou jakéhosi *z á v o d ě n í* a *s o u t ě ž e*. Jsou to příznačné vlastnosti hry a Komenský je chce — jak dále uvidíme — přenést i do školní práce.

A mluvíme-li o výchovném využití lidové slovesnosti u Komenského, připomeňme ještě s určitou výhradou i bajky a různé rozprávky, o nichž se Komenský zmiňuje na několika místech. Tak v Informatoriu čteme:

Všeobecně také vtip a rozum dětem brouší fabule a básně o živočiších aneb čemkoliv vtipně složené. Poslouchají zajisté takových rozprávek místo historií rádi, a pamatují je sobě snadně. A poněvadž v takových rozumně složených parabolách nějaké mravné naučení obyčejně se zavírá, může se jich dítkám pro dvojí potřebu přát: i aby na ten čas mysl jich něčím libým zanášina byla, i pomaličku to, což se potom hoditi bude, v nich vázlo (16, 321).

Podobně mluví v Didaktice a v Nové metodě jazyků — jak ještě uvedeme při hrách — o »rozprávek libých naslouchání«. Vzhledem k tomu, že Komenský ve shodě s dobovou praxí nerozlišuje slovesnou tvorbu knižní a lidovou (uvidíme to ještě u přísloví), dá se soudit, že tu má na mysli nejen tradiční knižní soubory bajek a lidovou četbu, ale i podobná vypravování lidová, snad i rázu pohádkového, jak se tyto látky dostaly z literatury knižní do ústní tradice, kde byly pak z generace na generaci šířeny a obměňovány. Nasvědčuje tomu ostatně i materiál ze samotného Komenského: Do své »Moudrosti starých Čechů« zařadil řadu přísloví, která jsou odvozena z bajek a z pověstí. Tak oddíl nazvaný »Od fabulí« obsahuje 25 přísloví a lidových rčení odvozených z bajek, na př.:

¹⁾ Na výraznou blízkost duchovních písní Komenského k lidovým písním moravským po stránce hudební (zejména pokud jde o rytmus a intonaci) upozornil na nedávné mezinárodní konferenci o Komenském v Praze Ant. Sychra.

Beran vlku vodu zakalil, dole stojí (2191). My se jablka koupáme vel: My jablka plyneme / řekl kobylinec mezi jablkami po vodě plyna (2196).

Kyselý jsou / t. hrozny, řekla liška, dosáhnouti jich nemohši (2202).

Pes na seně, sám ho nejl a křáve nedá (o závistivém) (2206).

Abychme jeden druhého nezašlapali / řekl kohout mezi koňmi se kutaje, když se hníkati začali. Užívá se o těch, kteříž se větším rovnají (2210).

Nadýmá se jako žába / kteráž chtějí býti veliká jako vůl, nadýmala se, až se roz-pukla (2210).

Podobně v oddíle označeném jako »Od příhod« jsou uvedena přísloví odvozená od různých pověstí a rozprávek. Upozorňuji zejména na přísloví uvedená v Moudrosti starých Čechů pod číslem 2114, 2116, 2150, 2167, 2173. Cituji z nich první, protože je doplněno Komenského komentářem, z něhož vysvítá výchovná funkce rozprávky, z níž je toto přísloví odvozeno:

Není má peřina, řekl onen vprostřed ležící, když se krajní o srchnice — ana je zima dojímala — táhali. Užívá se, když kdo sám dostatek máje jiných se o nedostatky hádati nechává (2114).

Je ovšem samozřejmé, že v těchto rozprávkách, které přišly v lidová úsloví a přísloví, jsou početně zastoupeny i látky náboženské. Patří sem přísloví uvedená pod číslem 2107, 2155, 2181 a 2185. Z důvodů výše uvedených cituji z nich dvě:

Nekousal Jidáše v koleno / říká se o lidech upřímných, kteříž s pokrytstvím nezacházejí (2155).

Saul mezi proroky / říkáme, když koho mezi těmi vidíme, mezi něž nepřináleží (2181).

Komenský tedy ve svých vysvětlivkách k některým příslovím v Moudrosti přímo uvádí — jak jsme viděli — ono mravní naučení, o kterém mluvil ve výše uvedeném citátě z Informatoria.

Do slovesné lidové tvorby s výchovnou funkcí možno zařadit i hádanky. Komenský se o nich zmiňuje v knize *Ianua linguarum* a v *Didaktice*. Předem připomínáme k místům, která budeme citovat, že slovo »pohádka« má ve staré češtině význam »hádanka«. Ve svém překladu *Brány jazyků* v XCVI. oddíle označeném jako »O hříčkách, kratochvilných hrách«, Komenský říká:

Šprýmy (žerty, šprýmovnými řečmi), ostrými průpovídkami (uštěpačnými slovy) a pohádkami se potýkati vtipná věc jest (19, 61). Pokud pak jde o dále citované místo z *Didaktiky*, lze tu připustit možnost, že tu měl Komenský na mysli hádanky lidové, jen s určitou rezervou, neboť mohl být k výchovnému využití hádanek přiveden i podnětem knižním. Tak Josef Hendrich v poznámce k tomuto místu (17, 117) připomíná knihu Jana Pinciera *Tři knihy hádanek* (*Aenigmatum libri tres cum solutionibus etc.*, Hagae comitum MDCLV), která prý nejspíše dala Komenskému podnět k učebnici na způsob hádanek, již měl být zamýšlený Labyrint moudrosti.

Uvedené místo v české *Didaktice* zní takto:

Druhé, aby methoda libá byla, má někdy cukrovou opatrností oslazena býti, totiž aby věci potřebné pod způsobem rozmlouvání, pohádek, podobenství (parabolí neb fabulí), až i hádání a zápasení společného přednášeny byly (16, 99).

I kdyby toto místo nedokládalo vzhledem k výhradám, které jsme výše uvedli, že tu měl Komenský na mysli i slovesnost lidovou, je pro nás přece

jen dalším dokladem toho, co jsme už uvedli u škádlivek a co ještě připomeneme při dětských hrách: Že tu Komenský doporučuje v práci ve škole příjemnost a soutěživost, což jsou podstatné znaky hrových forem lidové pedagogiky.

Z jednotlivých forem lidové slovesnosti největší pozornost věnuje pak Komenský příslovím. Na první pohled by se snad mohlo zdát, že je to oblast Komenského činnosti, která vybočuje z rámce jeho pedagogiky a spadá spíše do oboru jazykovědy. Připomeňme si však, co řekl o výchovném významu jazyka Ušinskij: »Jazyk je největším vychovatelem lidu, jež učil již tehdy, kdy nebylo ani knih, ani škol, a jež bude učit do konce jeho dějin. Učí-li se dítě mateřskému jazyku, osvojuje si nejen slova, jejich stavbu a tvary, nýbrž i nekonečné množství pojmů, názorů na předměty, osvojuje si množství myšlenek, citů, uměleckých obrazů, logiku a filosofii jazyka — a činí tak snadno a rychle, tolik za dvě za tři léta, že ani polovině toho se nemůže naučit za dvacet let pozdějšího pilného, metodického studia. Takový je tento veliký pedagog — mateřský jazyk« (56, 25). Ostatně uvidíme, že to, jak se Komenský dívá na přísloví, nás plně opravňuje zabývat se zde touto formou lidové slovesnosti podrobněji. Podobně jako v zájmu o jazyk, tak i ve sbírání přísloví navazuje Komenský na starší už tradici svých předchůdců, jejichž sbírky mu namnoze slouží též jako knižní prameny k jeho sbírce »Moudrost starých Čechů« (viz Svejkovského předmluvu »Zrod díla J. Á. Komenského z potřeb a z tradic vlasti« k jeho vydání »Moudrosti«, Praha 1954, str. 16, 17 a 22).

Tito předchůdci sbírali přísloví a sentence v soubory, které měly sloužit podobně jako známá latinská sbírka od Erasma Rotterdamského a podobná díla jiných humanistických autorů, jako pomůcka při spisování, překládání a stylisací kázání. Byl to tedy především zdroj jaderných výrazů a prostředků k ozdobě řeči. S tímto zaměřením začal také Komenský sbírat lidová přísloví a obraty už pro svůj slovník »Poklad jazyka českého«, jehož materiál po desítilétí sbíraný podlehl z největší části zkáze při lešenském požáru. O této své sběratelské činnosti píše Komenský Petru Montanovi:

Především, abych dokonale ovládl svůj jazyk, jal jsem se roku 1612 (byl jsem tehdy v Herborně) skládati Poklad jazyka českého, to jest co nejúplnější slovník, přesnou mluvnici, zvláštní ozdobná a výrazná rčení a přísloví. Jejich pozorným sbíráním jsem tuším dokázal, co snad pro národní řeč nikdo jiný: k vyjadřování slov, úsloví, zvláštností, přísloví a příslovečných obrátů se stejným půvabem a stejnou výrazností (vlastní vlastně, přenesené přeneseně, zastaralé zastarale, žertovně žertovně, příslovečně příslovečně atd.) za tím účelem, aby kdyby se měl kterýkoli sebeumělejší latinský spisovatel překládati do češtiny, a obráceně, mohlo by se státi se zcela podobnou uhlazeností (28, 247).

O shodném humanistickém pojetí přísloví svědčí také definice přísloví v Komenského díle *Janua linguarum*: Prísloví a připovídky, jakož i podobnost řeči zřetelně (zřejmě) okrašlují, kteráž jestliže stručně (krátce) věc vypovídá, jádrná slove. (Citováno podle zmíněného překladu z r. 1880.) U Svejkovského (22, 18) jsou uvedena i další místa z Komenského, kde se mluví o příslovích jako o prostředku významném v práci školní a pro kulturu řečnictví.

Ve sbírce »Moudrost starých Čechů za zrcadlo vystavená potomkům«

definuje Komenský přísloví takto: »Přísloví neb přípovídka jest krátké a mrštné nějaké propovědění, v němž se jiné praví a jiné rozumí, to jest, slova znějí o nějaké zevnitřní, tělesné, známé věci a namítá se jimi něčeho vnitřního, duchovního, méně známého.« A o něco dále dodává: »Berou se také někdy za přísloví prostá povědění, když jen pěkná a v krátkých slovích mnoho smyslu vypovídající jsou, jako: Čiň dobře stále a neboj se císaře ani krále; ... Ale tu vlastně mluvě adagia, t. přísloví neb přípovídky, nejsou než gnomae neb sententiae, t. povědění stručná, kteráž ačkoli také svou užitečnost a platnost mají, onano však mají vždy větší libeznost, protože mysl hned na dvě se rozvírá, i na to, co se literně jmenuje, i na to, co se pod tím míní; a tak věc tím jadrněji v mysl vážne, čím patrněji podobenstvím vysvětlení běře.«

Moudrost starých Čechů tedy neobsahuje pouze přísloví, ale i průpovědi bez onoho metaforického základu, který zdůrazňuje Komenský u přísloví, dále různá ustálená rčení bez poučného obsahu, ale obrazná svým výrazem (někdy jde dokonce o jednotlivá slova, na př. Připráhnouti [1141], Coufá [t. j. bojí se] [1145]). Místy tu ovšem nejde o přísloví lidová, ale o citát z Bible a sentence z různých autorit, u nichž Komenský dokonce uvádí autora výroku, na př. Pravda nenávisť plodí (Terent. — t. j. Publius Terentius Afer, O. V.). Skeptické názory Flajšhansovy ve věci původnosti Komenského materiálu oslabil Stanislav Souček (V exkursu K »Moudrosti starých Čechů« v knize Komenský jako theoretik kazatelského umění, Praha 1938, str. 153—159) a v poslední době pak František Svejkský v uvedeném úvodu ke Komenského Moudrosti. Svejkský dochází k závěru, že některá přísloví, k nimž byl uváděn literární pramen, mají přece jen původ z ústní tradice a že některá přísloví jinojazyčná byla obecně evropským majetkem, který z latinského základu pronikl do lidové mluvy v různých zemích (str. 23 c. kn.). Souček také vyvrátil nesprávný názor J. V. Nováka, který ve svém životopise Komenského uvádí na základě klamně souvislosti faktů, že Moudrost byla skládána jako dodatek ke knize Janua linguarum. Svedl ho k tomu zápis ze synody Jednoty (obsažený v Dekretech Jednoty), v němž Komenský jako autor uvedené učebnice doporučuje, aby se při sedmém jejím opakování připojovaly »historičky všelijaké o každé věci a přípovídky od té věci převzaté«. Vedle toho zúžil J. V. Novák poslání Moudrosti i tím, že neúplně reprodukuje Komenského úvod k ní: Novák tu uvádí, že si Komenský stanovil jako účel této sbírky ... jednak ozdobu řeči, jednak jadrnost výrazu (Novák—Hendrich: J. Á. Komenský. Jeho život a spisy, Praha 1932, str. 218). Komenský však v předmluvě k Moudrosti o používání přísloví říká: »... pro dvě příčiny adagií se užívá:

Jedno pro ozdobu řeči, kteráž se jimi jako kvítky neb perličkami rozkošnými provívá, druhé pro jadrnost r o z u m n o u (podtrženo mnou, O. V.), aby mysl i v pozornosti snáze držána býti i snázeji a mocněji chápati mohla. Takové paroemiae neb adagia, t. přísloví, berou se ze všelijakých vůbec známých věcí a směřují vždycky k formování v nás rozumnosti a opatrnosti při věcech života a obcování se dotýkajících (cit. vydání, str. 30).

Z tohoto citátu vidíme, že ve své sbírce »Moudrost starých Čechů« chápé Komenský význam přísloví daleko širě než jazykově, neboť slovy »formování v nás rozumnosti a opatrnosti při věcech života« má na mysli vý-

chovné poslání této knihy. Že pak touto sbírkou sledoval cíl rozumově a mravně výchovný, vyplývá mimo to i z jeho poznámky na titulní stránce rukopisu (dnes ztracené, ale popsané J. V. Novákem), kde si klade za úkol prokázat, »že v příslovích pěkný a velký díl moudrosti záleží« a »že i našim předkům P. B. (pán Bůh) dal moudrost, nechat jsou příprovidky nejedny odjinud vzaté (od Řeků, Latiniků, Němců), ... (citováno podle popisu titulního listu v Novákově vydání »Moudrosti« z r. 1901).

Je pak zajímavé, že si této výchovné a didaktické hodnoty Komenského »Moudrosti« byly u nás plně vědomi spíše literární historikové než autoři dějin pedagogiky (Kádner se o tomto díle vůbec nezmiňuje). Tak už Jaroslav Vlček ve svých Dějinách české literatury (58, 205) říká: »Jako všechno téměř, co Komenský sbírá a skládá, tak i jeho sbírka přísloví má především účel výchovný a didaktický« a cituje pak z Komenského předmluvy na prvním místě ty věty, které to dokládají (viz náš citát), a teprve potom uvádí, že měly sloužit i pro ozdobu řeči a dodává, že »to bylo již i stanovisko Blahoslavovo a staré dědictví školy bratrské«. V poslední době věnoval — po Stanislavu Součkovi — objevenou pozornost této sbírce zejména Fr. Svejkovský v úvodu svého vydání »Moudrosti starých Čechů« a v přednášce otištěné v II. roč. České literatury (»K otázce lidovosti v díle J. A. Komenského«, str. 251—263).

Svejkovský dochází k závěru, že těžiště materiálu Moudrosti je v textech českého původu, že Komenskému v jeho snaze »šířit poznání a poučení mezi lidem své země nemohla unikat ideová a výchovná hodnota přísloví« (z úvodu str. 20), že Komenský nesbírá přísloví pouze proto, že ho zajímají v souvislosti s jazykovou jeho prací a že nemá v úmyslu »moudrost předků« jen uchovat, ale že z nich chce těžit také pro život současný a především pro cíle výchovné (t. 21). Pokud pak jde o časové umístění sbírky, klade její základní koncepci proti dosavadním nesprávným dohadům už do období »prvních velkých plánů a radostné práce, kdy ještě útrapy vyhnanství nezastiňovaly Komenskému velký cíl« (t. 25).

Pedagogické poslání Komenského Moudrosti starých Čechů, které uvedení literární historikové zdůraznili (v dějinách pedagogiky tak učinil až Josef Cach ve svých skriptech »Dějiny české pedagogiky«, díl I., Praha 1956), vyplývá i z druhé části titulu »za zrcadlo vystavená potomkům«. Co si Komenský pod touto vazbou představuje, vysvětlil v VI. části své knihy »Schola ludus«, kde se v úvodu říká divákům:

Každému z vás bude dnes nastaveno zrcadlo, v němž bude moci spatřit, jaký by měl či neměl býti, a zda takový jest či není! Uvidí-li se v něm kdo jako člověk chybuje, líný, nerozvážný, svévolný, lakomý, ctižádostivý, nespravedlivý a podobného více, bude mít příležitost, napravit ošklivost své vady a zaměnit ji za skvělou krásu protichůdné ctnosti. (Citováno podle Hendrichova překladu v knize »J. A. Komenský, soubor statí o životě a díle učitele národů«, Praha 1942, str. 110).

Moudrost starých Čechů nemohla ovšem výchovně působit, protože čekala na své vytištění (ostatně nebyla ještě pro tisk ani definitivně upravena) až do roku 1849, kdy ji vydal V. V. Tomek spolu s českou Didaktikou a s Navržením krátkým o obnovení škol v království českém. Výchovný význam přísloví a didaktické cíle, které tu měl Komenský na mysli, nám však dobře ukazuje sama literární praxe Komenského, neboť Komenský ve svých

českých spisech (a nezřídka i latinských) ve svém starším období užívá přísloví dosti často. Slouží mu ovšem nejen jako stylistické prostředky obohacující řeč svou zhuštěností, názorností a vtipností, ale také proto, že ho svými názornými přirovnáními podněcuje k úvahám a rozvíjení myšlenek a konečně mu slouží jako argumenty, neboť vyjadřují životní moudrost předků, zobecňující staleté jejich zkušenosti. Komenský se pak opírá o tuto lidovou moudrost jako o citáty z Bible a sentence z různých antických, středověkých a soudobých autorit.

Tak na př. jako jazykových obrátů, které spisovateli pomáhají vyjádřit nebo řečnický zdůraznit myšlenku, je použito těchto přísloví:

»*Sytá svině věchtem zmitá*« (Moudr. 486) v Listech do nebe — v určité obměně (32, 8), »*masněť vždýcky po vrchu splývá*« (Moudr. 1433 s vysvětlením: »soudit se s vyššími nesnadno« (v témž spisku 32, 9). Přísloví »*nachoval stýskal, promrhal výskal*« (Moudr. 1446) je užito ve spisku »O sirobě« ve variantě »co nachoval stýskal, utrácí výskal« (32, 357), »*Komu raditi nelze, nelze pomoci*« (Moudr. 1589) klade Komenský v dialogu »Truchlivý« do úst rozumu. Lidové obraty »*má se jako hrách u cesty*« (Moudr. 233), »*máš mne za onuci*« (Moudr. 1545) a »*pozdě bycha honiti*« (v Moudrosti doloženo není) ve spisku »O sirobě« (32, 337 a 349).

Za citování snad stojí jedno místo z Labyrintu, kde Komenský uvádí lidové přísloví (v Moudrosti nedoložené) jako paralelu k latinskému citátu z Horatia:

I porozuměl sem, kam se to směřuje, že se k tomu stavu zdraví, vtip, ustavičnost, trpnost a náklad přinášeti musejí; a řekl sem: Takt se tedy opravdu říci můž: Non cuivis contingit adire Corinthum (Horatius Epist. I, 19, 36 — pozn. vydavatele). Nekaždému se dřevu dostane býti fladrem (32, 219).

Jako argumentu je užito přísloví v Truchlivém v tomto kontextu:

A to bude nejhorší, stratíte-li naději. Neb se ne zle v přísloví říká: Kdo statek stratil, nic nestratil; kdo poctivost a bezpečnost stratil, polovici stratil; a kdo naději a trpělivost stratil, všechno stratil (32, 100 a n.).

Přísloví »*dobrá mysl půl zdraví*« je doloženo dvakrát v Moudrosti (608 a 736) a je ho použito jako argumentu jednak ve spise O sirobě (32, 336), jednak v Informatoriu. Citát z Informatoria si zaslouží, aby byl uveden, protože dokládá, že se tu Komenský při odůvodňování své výchovné zásady opírá o přísloví zobecňující lidovou moudrost stejným způsobem jako o biblickou kanonickou knihu:

Naposledy, poněvadž (dle obecného přísloví) dobrá mysl půl zdraví jest, ba dle Sirachova vysvědčení veselé srdce sám život člověka jest (kap. 30, 23), mají také rodičové obmýšleti, aby dítky jejich v veselosti a potěšení nedostatku nesnášely (16, 317).

V složitějším myšlenkovém postupu je užito v Didaktice přísloví »*horké železo nejlépe se kuje*« (Moudr. 1337). Uzavírá nejprve delší úvahu o vyučování a je potom rozvedeno do šířky a pomáhá — jako argument — rozvíjet další závěry o vyučování. Citujeme od místa, kde se uvádí toto přísloví:

... Dobře se zajisté říká v přísloví: že se za tepla železo kovati má, protože dříve mu vychladnouti, darmo na ně kladivo dokládá, hnusiti se s ním budeš; musíš znovu zahřívati, a tím i času ubude i železa, protože čím častěji do ohně chodí,

tím se více pálí. Proto: 1. Kdo škole oddán, stále při tom zůstávej, dokud by v člověka osvičeného, mravného, pobožného zformován nebyl ... (16, 94, 95).

Podobný myšlenkový postup můžeme pozorovat i na přísloví *»čemu se nenaučí Janíček, nenaučí se Jan«* v Didaktice (16, 51). V Moudrosti se toto přísloví uvádí v poněkud obměněné versi: *Čemu Janek z mládí zvykne, toho se Jan, dokud živ, drží* (t. zvyk, Moudr. 2162). V Didaktice se platnost tohoto přísloví vyvozuje z příkladů z praktického života — přísloví samo jako by uvedené zkušenosti zhuštěně shrnovalo a potom se na základě analogie vyvozují další výchovné zásady. V latinské Didaktice velké Komenský toto přísloví vypustil a nahradil je citátem ze Senecových Listů.

Jako argumentu je užito v Didaktice i přísloví *»kde není kázně, není bázně«*:

Naposledy, poněvadž bázeň a ostýchání při mladých býti musí, mají-li na cestě ctnosti držání býti, kázně také k cvičení mládeže nevyhnutelně potřebí. Nebo kile není kázně, není bázně ... (16, 143).

Myšlenkové pásmo se však rozvíjí dále, aniž na citované přísloví navazuje. V Moudrosti je toto přísloví uvedeno jako příklad v úvodu doslova (22, 30), v textu samém jen ve variantě: *»kdo roste neboje se, zstará se, nestydě se. Neb. Kdo roste bez kázně, zstará se bez bázně«* (Moudr. 741, 742, po druhé 2224). V latinské Didaktice velké je příslušná kapitola přestylisována, úvaha o kázni se dostala až na konec kap. XXIII. a citované přísloví tu uvedeno není.

Naproti tomu často citované rčení *»škola bez kázně, mlýn bez vody«*, uváděné někdy jako okřídlený výrok Komenského, je citováno i v Didaktice velké s výslovným podotknutím, že jde o běžné české přísloví. Pokud jde o myšlenkový postup při užití tohoto přísloví, povšimněme si toho, že je ho vlastně použito jako argumentu, ale tak, že jím úvaha (a vlastně celá kapitola) začíná. Pak je z jeho obrazné části vyvozen důsledek a uvedena k němu paralela týkající se školy; v české Didaktice zní toto místo takto:

Pravda to jest: škola bez bázně, mlýn bez vody. Neboť odejmeš-li mlýnu vodu, stane; odejmeš-li škole kázeň, oslábne; rovně jako roli nepleješ-li, chamradi obilíčko hubící roste ... (16, 160).

V Didaktice velké zní toto místo takto:

Usitatum populari Bohemis diverbio dictum: Schola sine disciplina molendinum est sine aqua, verum est. Quemadmodum enim, si molendino auferas aquam, consistere illud: ita, si scholae disciplinam, lentescere omnia necesse est. Sicut et ager si non sarritur, perniciose segeti zizania illico nascuntur (30, 387).

V překladu August. Krejčího:

Pravdivé jest běžné české přísloví: Škola bez kázně, mlýn bez vody. Neboť odejmeš-li mlýnu vodu, musí se zastavit; zrovna tak odejmeš-li škole kázeň, všechno musí ochabnout. Právě tak na poli, nepleješ-li se, ihned roste koukol, zhoubný pro osení ... (17, 208).

V Moudrosti je jen druhá část tohoto přísloví *»mlýn bez vody«* (Moudr. 926). Také XXI. kapitola Didaktiky začíná příslovím, které tu opět slouží jako argument:

Kuň k tahu, pták k letu a člověk ku práci, říkali staří. Proto není dosti prohledati v školách věci, a jak co v světě neb v knihách jest, vyrozumívati. Práce

také, a to rozličné, uměti potřeba rukama, nohama, jazykem, hlavou, srdcem atd. A nezle Vives: ... (16, 134).

V Didaktice velké toto přísloví opět není a výklad začíná až tím, že je citován Vives.

Jako argumentu použil Komenský ve spisku O sirobě přísloví »*zvláštních lidí děti obyčejně nepodařili bývají*«, u něhož výslovně poznamenává, že je to přísloví latinské. Vydavatel ve Veškerých spisech díl XV. na str. 354 k tomuto místu připojuje poznámku, že mu není známo, kterou větu latinskou Komenský míní, a přece stačilo nahlédnout do Moudrosti starých Čechů, kde sám Komenský k variantě tohoto přísloví připojuje jeho latinský protějšek: »*Zvláštních lidí děti nezdary. — Heroum filii noxae*« (Moudr. 1535).

Nezřídka ve svých spisech cituje Komenský i přísloví německá, na př. v XVIII. kap. Didaktiky přísloví »*Am besten ist der beste Kauf*« (16, 108), v Didaktice velké »*Ein guter Vorgänger findet einen guten Nachgänger*« (hned v sousedství výroku Terentiova) (30, 313 a 17, 164).

Při této příležitosti je snad na místě připomenout, že také v Moudrosti starých Čechů jsou zařazena i přísloví cizí. Vedle latinských a německých zejména také polská. A Komenský dokonce při úvahách o názvu této sbírky pomýšlel na změnu názvu na »Moudrost starých předků« a pod tímto názvem také starší vydání Moudrosti vycházela. Ovšem vzhledem k převaze českých přísloví a vzhledem k tomu, že původní název Komenský nepozměnil definitivně na »předků«, je jistě správnější její označení jako »Moudrost starých Čechů«.

Jestliže jsme uváděli dosud doklady na to, jak se Komenský ve svých úvahách o přísloví opírá a jimi argumentuje, neznamená to, že by je vždy přijímal bez výhrad a nekriticky. Tak na př. v díle Centrum securitatis polemizuje s fatalismem průpovědky »*buď jak buď, vždyť nějak bude*«, doložené také v Moudrosti (2070):

Mluví někdy o nebezpečí Bůh i lidé, vidíme je někdy sami před očima státi a neb se přibližovati, však se předce troštujeme (těšíme se, spoléháme, pozn. vydavatele), často sami čím nevědouc. Buď jak buď, vždyť nějak bude, tím nás koji a uspává neprozřetelnost naše (32, 28).

V duchu své doby a svého světového názoru ovšem v případě rozporu staví Komenský nad lidovou moudrost výrok Bible: Tak v Moudrosti starých Čechů k přísloví »*blázen, kdo dává, ale dvojnásobný, kdo nebere*«, připojuje Komenský tuto poznámku: »tak svět, ale Kristus: Blahoslaveněji dáti než bráti« (Moudr. 1898).

Prísloví někdy Komenský obměňoval nebo stylisoval podle nich vlastní výroky, takže jsme někdy na rozpacích, zda jde či nejde o přísloví. Tak na př. v Didaktice čteme:

Žák zajisté od kazu začíná. Přirozené to; pročez, kdo nic nekazí, nikdy neumí. Kdo pak často se pokouší, často kazí, a často napravován jsa omylům vyrozumívá a vyhýbatí jim zvyká (16, 118).

Podobný výrok je v Informatoriu ... »*vlastní jest každému učedníku od kazu začínati*« (16, 328).

O některých příslovích se J. V. Novák domnívá, že je utvořil sám Komenský; na př.: »*Bůh a přirození nic daremně nečiní*« (O sirobě, 32, 338),

»Nebo svět nic není než změť« (Centrum securitatis, 32, 434), »Štěstí, když nejvíc chřestí, tehdyž třeští a láme« (t., 32, 434). Nebyl by to zjev v bratrské literatuře ojedinělý. V Molnárově knize jsou na př. otištěny podobné rýmované průpovědky od biskupa Jednoty Matouše Konečného (42, 249).

Jestliže se tu mnohá z přísloví, která jsme uváděli, týkala výchovy, byla by ještě otázka, jak je toto thema zastoupeno v Moudrosti starých Čechů. Nejvíce přísloví a rčení s tematikou pedagogickou najdeme v oddíle »Od řemeslnictví« v odstavci »od věci školních« a »od umění svobodných«, na př. *Darmo osla učit čísti* (1743). *Židká metla dobré činí dítky* (1746). *Nedarmo se dal v zadek mrskati* (1747). *Peníze ani čuba moudrého nečiní* (1759). *I největším kunstlířům umění chybí* (1765). *První výklad nebezpečný* (1769). *Cvičení a zkoušení dává umění* (1770).

Protože pak při zařazování přísloví do jednotlivých oddílů nepřihlížel Komenský k obsahové stránce přísloví, ale po způsobu svých předchůdců k oblasti, z níž jsou čerpány obrazy a přirovnání, najdeme přísloví a rčení s výchovným obsahem rozptýleně po celé sbírce. K příkladům uvedeným už dříve bychom mohli namátkou připojit na př.: *U starých rada* (1584). *Jaký rozum, taková řeč* (1743). *Kdo k čemu má chut, najde toho dosti* (762) atd.

Celkově bychom mohli tyto doklady o tom, jak Komenský ve své pedagogice vycházel z lidové slovesnosti, shrnout a uzavřít taktó: Z lidové tvorby Komenský přejímá mnoho zejména pro předškolní výchovu: veršiky pro děti (jako první podněty estetické), šáklivky, bajky a rozprávky. Zvláště velkou pozornost z lidové slovesnosti pak věnuje příslovím a lidovým rčením. Sebral je do samostatné knihy a v jejím úvodu se jimi zabývá i theoreticky. Uvědomuje si — a tím překračuje humanistický postoj svých předchůdců — že tato přísloví mají hluboký výchovný význam. Proto je vystavuje za zrcadlo potomkům. I ve své vlastní literární praxi pak užívá přísloví nejen jako hotových stylistických prostředků (ať už zapadají do kontextu nebo jako pohotové jazykové formulace bohatě rozvíjejí řeč svou účinnou jadrností), ale také jimi argumentuje podobně jako citáty z Bible a sentencemi ze soudobých a starších autorů. Nejednou ho také — jak jsme viděli z dokladů — podněcuje v jeho úvahách a pomáhají mu rozvíjet, při názornosti svých obrazů a přirovnání, myšlenky. Je pak samozřejmé, že se ve spisech o výchově uplatňují především přísloví vyjadřující staleté lidové zkušenosti z oblasti výchovy.

Komenský se však neomezuje jen na pouhé přejímání prostředků lidové pedagogiky, ale sám je tvořivě napodobuje, rozvíjí a vykládá. Při dialektickém přístupu k věci nelze nespojovat toto úsilí s tím, že Komenský svou činností pedagogickou a svými spisy současně usiluje o povznesení lidové výchovy.

Další životní osudy Komenského, zejména jeho odtržení od domácí půdy, způsobily, že těchto lidových podnětů v pozdějších spisech ubývá ve prospěch kultury knižní.²⁾ Také ono zpětné působení této pedagogiky ve smyslu

²⁾ Na př. v »Kšaftu« jsem nenašel přísloví žádná, v »Smutném hlasu« jen tuto sentenci, která ovšem nemůže být řazena mezi lidová přísloví: »Malus miles est, qui imperatore gemens sequitur, dí latinský mudřec (Zlý prý jest voják, který za vůdcem svým s pláčem jde.) (27, 30).

perspektiv, které Komenský pro svůj národ vytyčoval, bylo z týchž příčin na staletí přerušeno.

III. Dětské hry

V názorech na výchovný význam hry a na to, že má být dětem dopřána činnorodá radost ze hry, má Komenský také své předchůdce — jako tomu bylo u přísloví — v bratrské pedagogice starší. Snad nejvíce se mu v tom přiblížil — jak dnes vidíme z Molnárova spisu o bratrské výchově — Jan Augusta. Ač sám neženat, dovedl Jan Augusta ve svém kázání z r. 1535 vylíčit rodinnou pohodu šťastného manželství s neobyčejným pochopením a nezapomenout při tom ani na hru s dětmi:

Dá-li Bůh paní dobrou, na tě laskavou, buď tomu rád, chlub se tím, buď na ni laskav, s ní se těš, vesel, zabejvej, dobré myslí buď. Dá-liť dítky s ní a ony okolo tebe běhají, hrej si s nimi a rozkoš svou v nich měj a nedbej na žádného, přej toho tobě nebo ne.

Citováno podle úvodní statí Anny Císařové-Kolářové k 15. kap. Molnárovy knihy »Česko-bratrská výchova před Komenským«, Praha 1956, str. 104.

Také u starších dětí, které už mají být vedeny k práci, doporučuje Jan Augusta, aby jim bylo dovoleno proběhnout se a pohrát, »nebo to býti nemůže, aby tu vždycky seděti měly« (t. 106). V Molnárově knize je otištěn také výňatek z veršovaných pravidel slušného chování od Jiřího Strejce z r. 1600, jejichž 9. kapitola se také zabývá hrou a kratochvílemi dětí: Začíná slovy:

*Někdy pak pro kratochvíle
když se dává čas a chvíle
dítkám, aby spolu hráli,
mysl svou poobčerstvovali,
buď míčem pohazujíce,
aneb v závod běhajíce,
neb jiné hry poctivé
provodíc staré neb nové...*

Varuje pak před kostkami, kartami a »vrhcáby« (viz dále i u Komenského) a za nejvhodnější kratochvíli pokládá zpěv a hudbu, »v čemž se mládež s ochotností — cvičiti má hned v mladosti — místo jiné kratochvíle« (t. 244).

Nezřídká se ovšem ozývá i hlas varovný, zakazující dětem, aby běhaly a hrály si s dětmi »světskými« a »nekázanými«. Tak pokyny z první bratrské generace varují ve »zprávě hospodáře dětem«: »... k dětem světským, pokudž by mohlo býti, aby jim bylo zabráněno běhati a s nimi hráti« (Molnár 59). Mach Sionský pak v pastýřském listě z r. 1548 vyzývá rodiče, aby děti vedli k práci a »zaháleti, po sousedech, ryncích, ulicích, polích, mar-nostech, divadlech a nekázanými dětmi běhati nikoliv nedopouštěli, ale skutečně tomu bránili pod kázní a slušným i rozumným trestáním jim to zastavujíce, neb takové příčiny ničenémuž dobrému dítěti a mládeži nevyučují« (Molnár 110). (Obdobu toho najdeme i u Komenského, když varuje před nekázanou cháskou a zlým tovaryšstvím.)

Na tuto tradici bratrské výchovy navazuje a soustavně ji dovršuje Jan

Amos Komenský. Citované místo z Jana Augusty nám zajisté připomene V. kapitola Komenského Informatoria školy mateřské, kde se žádá, aby rodiče dbali na to, aby »dítky jejich v veselosti a potěšení nedostatku nenasáhely«. Už v prvním jejich roce jim mají rodiče připravovat potěšení kolébáním, chováním, hýčkáním, mazlením, zpěvem, helekáním, pleskáním a tím, že je berou na procházky. Je to ovšem třeba dělat mírným a rozšafným způsobem. V druhém, třetím a čtvrtém roce mají rodiče dětem umožnit, aby si společně hrály, běhaly, honily se a mají i sami s nimi žertovat a hrát si. Také poslouchání hudby a pozorování pěkných věcí má být dětem tohoto věku umožněno. Dětem se nemá bránit v tom, co je jim milé a co působí »libou pastvu očím, uším a jiným smyslům«. Význam pohybových her vidí Komenský především v tom, že prospívají zdraví dítěte (16, 317).

V šesté kapitole Informatoria mluví Komenský o hračkách. Figurky zvířat, jako jsou koně, krávy, ovečky a miniatury nástrojů a věcí, jako jsou vozičky, lopatky, vidle, stolky, stolečky, džbánky a misky, mají dětem sloužit nejen pro hru a kratochvíli (poněvadž se musejí nějak zaměstnávat — jak dodává Komenský), ale i »pro potřebu rozumnosti«. Hračky mají tedy u dětí rozvíjet i zkušenosti a znalosti okolního světa a tím i myšlení dítěte (16, 320).

V téže kapitole ukazuje Komenský i na výchovný význam hrových skupin a vzájemného styku dětí téhož věku v procesu hry. Protože »dítě dítěti více vtip zaostřiti a nabrousiti může, než kdo jiný«, nemají rodiče svým dětem bránit, aby se denně scházely, hrály si a spolu běhaly. Jen je třeba chránit je před »zlým tovaryštvem« a »cháskou nevázanou« (16, 321).

V sedmé kapitole Informatoria vykládá Komenský o hračkách hudebních a o zpěvu dětí v době předškolní. Děti se podle něho mohou učit zpívat od čtvrtého roku (u »zpozdilejších« je to možno ještě posunout). Smysl pro hudbu v nich mohou rodiče probouzet i tím, že jim dají píšťalu, buben, dětské housličky, »aby sobě pískati, břinkati, drnkati a tím i sluch k rozličným hlaholům oblomovati i v něčem následovati zvykaly« (16, 324). V téže kapitole se pak pojednává ještě o tvořivých hrách úlohových (námetových) a konstruktivních. Komenský tu vychází z dětského sklonu napodobovat různé činnosti lidí dospělých a vidí v těchto hrách významný prostředek proti zahálce těla a myslí i to, že jsou prospěšné zdraví, tělesné hbitosti a duševní čilosti. Dětem se má dovolit, aby napodobovaly to, co vidí dělat kolem sebe, a mají se v tom i podporovat. Zacházení s některými věcmi by ovšem mohlo být nebezpečné (nůž, sekyrka) nebo by mohlo vést k poškození těchto věcí (hrnec, sklenice, knihy); proto bude prospěšné, dají-li rodiče dětem místo takových věcí hračky ze dřeva, z olova nebo předměty staré a nepotřebné. Vedle hraček (bubny, trubky, koně, vozíky, pluhy, sáně, mlýnky, domečky) tu Komenský uvádí i přirozený materiál, jako je kamení, bláto, hole, třísky, které slouží dětem ke konstruktivním hrám, v nichž vidí Komenský zárodek stavitelství.

Hra se uplatňuje také při výchově pracovní (Komenský tu užívá slova »řemeslení«). Do této výchovy zařazuje Komenský v 1. roce přirozené pohyby těla, v 2. a 3. roce pak běhání, skákání, rozmanité manipulace s věcmi (dokonce i rozdělování a zhašení ohně), hry s vodou a podobně. Předvádění různých takových činností mají rodiče doprovázet vysvětlováním příčinných

spojitostí. Zvláště ve čtvrtém, pátém a šestém roce prý bude a býti má tato činnost bohatá a přirozená, protože »není dobré znamení, když dítě příliš tiše sedí a chodí«. Dospělí mají proto tuto činnost dětí pramenící z tělesného zdraví a čerstvé mysli podporovat a rozvíjet. Hra ovšem má být usměrňována k účelnému cíli a věst »k dalším opravdovým věcem«, čímž Komenský zřejmě míní postupný přechod k činnosti pracovní (16, 322).

Také počátky psaní a kreslení mají mít — jak uvádí Komenský dále — povahu hry a kratochvíle: Dětem se od třetího nebo čtvrtého roku má umožnit, aby se učily dělat křídou nebo úhlem tečky, čáry, klikyháky, kříže a kolečka. Nejprve libovolně, později podle vzoru (opět se tu od činnosti spontánní přechází k činnosti záměrné a účelné). Tím se jednak uzpůsobí dětská ruka k držení křídly a dělání čar, jednak se dítě naučí rozlišovat tečky, čárky a pod. Tak bude připravováno na práci ve škole (16, 323).

O něco dále se Komenský zmiňuje v téže kapitole i o hře didaktické. Připomíná tu hru »sudá, lichá«, již se rozvíjejí početní znalosti dětí.

Z toho, co jsme tu připomněli, je vidět, že Komenský věnoval ve svém Informatoriu školy mateřské hrám velkou a všestrannou pozornost. Zevšeobecně tu zřejmě své otcovské zkušenosti a svá pozorování dětí a rodinného života své doby a snad i vzpomínky z dětství. Obeznamenost s dětskými hrami dosvědčují i jeho učebnice jazykové. Tak v Bráně jazyků připomíná v oddíle »O hříčkách, kratochvilných hrách« (kap. XCVI.) vedle hry s míčem, koulí, kuželkami, čamrdou, bouchačkou, kuličkami také hru na slepou bábu (označuje ji »na mžitek«) a opětovně hru »sudá, lichá«. Vedle toho tu uvádí také různé žerty (šprýmy), průpovědky a hádanky (staročesky »pohádky«), »jimiž se potýkati vtipná věc jest« (19, 61). Také dva oddíly obrázkové učebnice »Svět v obrazech« zachycují výkladem a obrázky »dětinské hry«. V jednom (CXXXV.) se uvádí běhání o závod, klouzání na leď na pantoflích a sáňkování, v druhém (CXXXVI.) je zachyceno hraní v kuličky, honění káčí, hra v kuželky, houpání na houpačce, chození na chůdách, střelení z kuše a pod.

Ve své Didaktice se Komenský zabývá hrou na několika místech. Tak v kapitole XXIII. odůvodňuje oprávněnost dětských her tím, že ten, kdo nic nedělá, učí se dělat zlé, neboť mysl »prázdná býti nemůže« a není-li zaměstnávána, zanáší se »marnými a ničemnými věcmi«. Vedle tohoto boje proti zahálce tu Komenský opětovně připomíná to, že je hra prospěšná zdraví těla a čilosti mysli. Že pak měl Komenský pochopení pro hravost mládeže i ve školním věku, ukazuje jeho popis školy, jak by měla vypadat. Mimo jiné tu požaduje také »plácek pěkný k hraní (poněvadž se toho zvláště mladšímu věku často dopouští má)« (16, 99).

Při četbě tohoto místa nelze nevzpomenout zcela protichůdně vyznívajícího místa z lešenského školního řádu z r. 1635, kdysi omylem přičítaného Komenskému a zařazeného dokonce do jeho Veškerých spisů. Kapitola týkající se her zní v novém překladu V. T. Miškovské v uvedené Molnárově knize takto: »Při hře 1) Nechť nikomu není dovoleno ve škole ani mimo školu, aby si hrál nebo zahálel, když má konati nějakou práci. 2) Nikomu nechť se nedovoluje hráti si veřejně na školním dvoře, tím méně po ulicích města...« (42, 272). Strohý a přísný tón tohoto školního řádu se jistě velmi výrazně liší od laskavého a vlídného hlasu Komenského, jak jsme

jej výše připomenuli, že je nanejvýš pochybné, že by tento řád byl jeho dílem.

Ve Velké didaktice se Komenský zabývá v XIX. kapitole hrou jako přípravou na vážné úkoly životní a odvolává se při tom na Luthera. Hry sloužící školní mládeži k zotavení mají být uzpůsobeny tak, aby živě předváděly vážné úkoly životní a vytvářely určité návyky. »Neboť příslušným nářadím mohou býti napodobována řemesla, hospodářské práce, občanská činnost, vojenské zařízení, stavitelství a jiné.« Školy pak, které takto hrou povedou mládež k vážným výsledkům, stanou se »předehrou života«. Zde tedy výchovné využití her má povahu přímé, cílevědomé a záměrné přípravy pro život (17, 153).

Radostnost dětských her, jejich spontánnost a závodivé soupeření při nich chce potom Komenský přenést i na školní práci, aby učení bylo radostné. Tak v XVII. kapitole Didaktiky žádá, aby způsob, jímž se žákům předkládá učení, byl tak přitažlivý jako hra s pannami, koníčky, v kuličky a jiné podobné příjemné činnosti. Ze hry chce dále pro školní práci převzít metodu příkladu a napodobování bez pracného vštěpování pravidel (XXI. kap. Didaktiky).

Toto přenášení vlastností hry na učení motivuje Komenský v knize *Oživlý Fortius* a v *Nejnovější metodě jazyků* tím, že řecké slovo scholé znamená volný čas a latinské ludus jednak hru, jednak školu. Upozorňuje však hned na to, že se tu hrou ve škole nesmí myslet dovolování kostek, karet, šachů a podobných hříček, ale činnost působící podobné potěšení ducha a těla, jaké je při hrách. Podobně mluví o školní práci i v 1. dialogu v knize *»Počátkové čtení a psaní«*. Učitel zde říká: *»Bez práce nejde nic . . . ale něco jiného je práce obtížná, odstrašující, stravující a lámající sílu a něco jiného je práce milá, občerstvující síly duševní i tělesné, jako tato naše; nemělo by se mluvit o práci, nýbrž o hře«* (24, 25).

V *Nejnovější metodě jazyků* věnoval pak Komenský hrám pozornost nejsoustavnější. Připomíná tu znovu spojitost hry a školy v latinském označení »ludus«, cituje opětovně výrok Lutherův, uvedený už v *Didaktice* a vystihuje v sedmi bodech znaky, které činí hru — a mají činit také školu — příjemnou a zábavnou: Je to: 1) Radost z pohybu. Děti mají zálibu v činnosti a rády v tom napodobují učitele a spolužáky, »neb opičátka jsou«. Škola má tedy vřít cvičeními ducha a těla. Komenský doporučuje procházky, rozprávění, závodění a vhodné hry. 2) Pro hry je dále příznačná dobrovolnost, svoboda, spontánnost: Nikdo si nehraje z donucení, a i kdyby se tak stalo, nepřinášela by hra zábavu, ale muka. Ani ve škole se nemají děti učit z donucení. Jestliže se mládež dosud školy bojí, je to vinou metody. Vždyť děti jsou od přirozenosti zvědavé a učení jim bude příjemné, jestliže učitelé nebudou nevrlí a učivo zmatené. 3) Třetí znak hry je její kolektivnost. I ta dodává hře příjemný charakter: Kdo si chce hrát, hledá spoluhráče. Společenství učitelů a žáků činí také školu příjemnou. 4) Čtvrtým znakem je pak soutěživost, obava před hanbou a touha po pochvale. I tento znak spojuje hru se školou a činí je radostnými. 5) Dále je to řád a organisovanost. Porušování pravidel při hrách způsobuje hněv, hádky a rvačky. Má-li tedy hra být příjemná, je nutné zachovávat určitý řád a podobné uspořádání je nutné i ve škole. 6) Příjemnost her plyne i ze

způsobu, jak si hráči osvojují její pravidla a potřebné dovednosti: příkladem, napodobováním, hrou samou, nikoliv jen pracovními pravidly a teoriemi. Proto Komenský doporučuje i škole místo pouhých teorií činnost, názorné pomůcky a vycházky do zahrad, polí a vinic. 7) A konečně je pro hry příznačné to, že je při nich únava vystřídávána radostným odpočinkem. Proto i ve škole jsou nutné přestávky a povyražení proběhnutím, rozprávkami a vhodnou hrou.

Toto srovnání školy se hrou se tu — jak jsme viděli — ukázalo jako velmi plodné a Komenský z této analogie vyvodil i cenné zásady pro práci ve škole. Pokud jde o povahu her, žádá se v této knize, aby byly prosty obhroublostí a neslušností, aby osvěžovaly ducha a tělo a byly přede hrou věcí vážných. V procesu hry děti přivykají různým činnostem, zejména zacházet s řemeslnickými nástroji, kuchyňským nádobím a různými věcmi (23, 360).

V X. kapitole téže knihy — tedy v Didaktice analytické — se Komenský zamýšlí nad hrovou činností všeobecně a snaží se tu opětovně postihnout podstatné znaky hry: Hra přináší člověku potěšení. Především v mladých letech, ale požitek z žertů a jiných druhů duševního rozptýlení nás prý provází po celý život. A Komenský to poznovu vysvětluje svobodností a dobrovolností hry, dále závodivostí a zájmem o výsledky závodů. A z tohoto zjištění je opět vyvozena tato zásada pro práci ve škole:

Mnoho tedy prospěje k potěšení, povzbuzení a udržení práce, jestliže: tomu, čemu se kdo učí, bude se učit více žáků současně nějakou příjemnou podobou rovnosti... Dovětek: Cokoliv se děje ve škole literní, budiž hrou vrozeného nadání (16, 288).

V »Zákonech školy dobře spořádané« věnuje Komenský hrám kapitolu X., v níž pojednává o oddechu:

»...poněvadž věk mladší je takový, že hledají hry spíše v pohybu tělesném než ve cviku ducha (t. j. při vyučování, O. V.), nesmějí se odpírati mládeži ani tyto oddechy. Musí však býti takové, aby nebránily zbožnosti, počestnosti a prospěchu v studiích moudrosti, nýbrž aby tomu spíše napomáhaly« (36, 198).

Aby se tohoto cíle dosáhlo, je nutné, aby byly splněny podle Komenského tyto podmínky: 1) Oddech³⁾ a hra má následovat teprve po vykonání vážné práce. 2) Hra má prospívat nejen tělesnému zdraví, ale i duševní svěžesti. Odmítá tedy hry, které oslabují ducha i tělo (ze stolních her odmítá kostky a karty, protože »napínají ducha buď nadějí, nebo strachem před výsledkem« a rozhoduje při nich náhoda). Hry žáků mají tedy spočívat v pohybu, procházce, běhu, mírném skoku a pod. 3) Hra nesmí ohrožovat život, zdraví a počestnost. Proto Komenský nedoporučuje lezení na stromy, plavání (!) a šerm. 4) Hry mají být přede hrou činností vážných. Proto sem Komenský zařazuje to, co bychom dnes označili jako exkurse do přírody a na různá

³⁾ Oddech společně s divadlem řadí Komenský ve Škole pansofické v oddílu O pořádku věcí (VI. kap.) do »studií třetího řádu« — po studiích prvního řádu, která vedou k moudrosti, výmluvnosti, počestnosti a zbožnosti (filosofie, jazyky a theologie) a po studiích druhého řádu (historie), která pomáhají prvním, ale zabývají se případy zvláštními. Studia třetího řádu »nepůsobí tak na vnitřní vzdělání ducha, jako spíše na vnější čílost tělesnou a tím i na roznicení a podporování svěžesti duševní« (36, 67 a 79).

pracoviště. Při tom tu Komenský doporučuje opatření, které nám velmi připomíná Makarenka:

Ale ať se chtí bavit jakoukoli hrou, vždy ať si vyvolí velitele, podle jehož rozhodnutí věci se konají, aby všichni střídavě zvykali poroučeti i poslouchati. Takový způsob hry je svobodný a má neméně užitku než příjemnosti (36, 199).

5) Dalším požadavkem je to, aby hra skončila dříve než jsou jí sytí, neboť cílem je oddech, nikoliv přenavenost. 6) Bude prý také dobře, bude-li častěji (ne vždy) při hrách učitel. »Ne proto, aby zároveň pookrál, nýbrž aby dával pozor, aby nedělali nic neslušného nebo chybného« (tamtéž, str. 200). V sedmém bodu pak Komenský tuto úvahu uzavírá konstatováním, že po splnění těchto podmínek se stane hra vážnou věcí, to jest »bud' cvičením zdraví, neb odpočinkem duševním, nebo předehtou životních prací, anebo tím vším« (tamtéž).

Také ve Škole pansofické Komenský požaduje, aby se dětem ve hrách nebránilo, aby byly naopak podporovány. Mají být ovšem řízeny rozumem, aby nepřinesly víc škody než užitku. Rozlišuje tu jednak hry pohybové, jednak ty, při nichž se sedí. S hlediska kulturně historického je pak zajímavé, které hry v těchto obou skupinách uvádí. Obširněji než v citátě předchozím je tu pak vysvětleno, proč jsou hry v karty a kostky s hlediska psychologického a mravně výchovného pro mládež nevhodné.

Takového druhu jsou cviky těla a zdraví, které se konají pohybem, to jest buď během, nebo skokem k cíli, mírným závoděním, hrou míčem, kulí nebo kuželi, nebo hrou na slepou bábu a jakýmkoli jiným pohybem beze vší neslušnosti. Dobře bude také zařídití vycházku ven, aby se procházeli po domě nebo v zahradě, avšak vždy spíše společně, než každý sám, aby se mohli hovoříce mezi sebou cvičiti, osvěžovati a pohověti si.

Také mohou býti povoleny hry, při nichž se sedí, avšak jen takové, jež podávají příležitosti cvičiti ducha, jako šachy a podobné. Uživati karet a kostek musí být zakázáno vůbec, jednak proto, že při nich rozhoduje náhoda, jednak proto, poněvadž úzkost, jaký bude výsledek, působí stísněnost (jak již jsou některé povahy); mimo to nemají dobré pověsti, poněvadž se jich obecně zneužívá (36, 80).

Zvláštní pak způsob využití hrové činnosti při vyučování latině obsahuje jeho didaktická utopie »Vzkříšené Latium, to jest o způsobu, jak zříditi úplně latinskou kolej jakoby novou malou obec římskou, kde by se znalosti latinského jazyka nabývalo užíváním a zvykem jako za starých dob, ale lépe než za starých dob.« Vzkříšené Latium má být jakási školní obec, kde by účastníci za svého tříletého pobytu zastávali — po způsobu úlohových her — různé funkce, povolání a významné osobnosti a učili se denním stykem a za vzájemného poučování a podněcování a ve stálé spojitosti s praxí latině jako modernímu jazyku. Komenský tím chce nahradit soudobý způsob učení latině, kdy se jí neučí »jako za starých dob užíváním a lidovým zvykem, nýbrž z knih a ve školách pod metlou učitelů« (26, 59).

Tuto metodu hry odvozuje Komenský z dětských her a jiných forem lidové pedagogiky:

A uskutku je zřejmé z příkladů dětí, které si hrají na ulicích a všemu se navzájem přiučují, podobně jako z příkladu rodiny, bydlící pohromadě v jediném domě, občanů v těžce obci, dělníků v těžce dílně či vojáků ve válce, že pouhým užíváním přiučíme se čemukoli jako žertem bez jakéhokoli vysilování ducha toho

druhu, na jaké slyšíme obecnou stížnost, že se jim mládež ve školách trápí. A to tak, že úspěch je v onom případě rychlý a často obdivuhodný, kdežto zde pomalý a často nepatrný (26, 60).

Na předpokládanou námitku, proč se tu má vyučovat mechanickým dovednostem, když je budou moci potom zhlédnout ve svých dílnách, Komenský odpovídá:

Vždyť tvůj čtyřletý synek může také vidět opravdového koně, meč a jiné nářadí, a přece mu kupuješ malovaného koníčka, mečík atd., a to poněvadž raný věk je nutno oblažovati obrázky, výmysly, hračkami, a tak jej připravovat na pravou, přísnou a vážnou skutečnost. Proč by se zde nedělalo totéž? Aby se jejich mysl cvičením sice ještě napolo hravým, ale též i napolo vážným předem připravovala na vážné věci života, které zajisté budou brzy následovati, a proto musí býti tím mocněji i seznávány, i konány a řeči vyzdobeny.

Budiž tedy zřejmo, že zde bude všechno jako hry, a přece vše vážnější nežli hry, poněvadž to ponese vážné plody: ježto věci, jež se obvykle sotva dokáží přísným a nevlidným způsobem ve školách, dokáží zde lidé, kteří si hrají, dívají se na to a předvádějí to pro zábavu, a rozmlouvají o tom a navzájem soutěží (t. 63 a n.).

Tak tedy vypadá tato Komenského »hra na Řím a po pravých napodobených úřady«. O hře mluví ještě často Komenský v knize Schola ludus. Ačkoliv tu má zpravidla na mysli hru jevištní, nejsou ani zde řídká místa, kdy se pod slovem »hra« skrývá význam »hravý způsob učení«, »způsob příjemný jako ve hře«. Tak ve IV. části se mluví v titulu o tom, že se tu »jako živá předvádí nižší škola, která by mohla býti přeměněna ve hru«. V doslovu pak k této hře se mluví o tom, že škola nemá být robotárnou, nýbrž hrou. (29, 54). Konečně ve svéživotopisných poznámkách Komenského Continuatio admonitionis fraternae (přeloženo jako Vlastní životopis) čteme:

Celá má methoda směřuje k tomu, aby školská robota se změnila v hru a potěšení, tomu zde (t. v Blatném Potoku, O. V.) nechce nikdo rozumět. S mládeží se zachází zcela otrocky, i se šlechtickou; učitelé zakládají svou vážnost na chmurné tváři, drsných slovech, ba i ranách, a chtějí raději, aby se jich žáci báli, než aby je milovali.

(Citováno podle Henrichovy knihy »Jan Amos Komenský ve světle svých spisů«, Praha 1941, str. 213.)

V závěru bychom mohli tuto kapitolu o dětských hrách shrnout takto: Na základě tradic rodinné výchovy bratrské a ze svých vlastních životních zkušeností si byl Komenský vědom výchovného významu dětských her. Viděl v nich zdroj dětské radosti, tělesné a duševní svěžesti, smyslových podnětů, zkušeností a znalostí. Uvědomil si dále význam hry pro rozvoj technických dovedností a pro vzájemné »broušení a zaostřování« vtipu dětí v hravé skupině. Vedle výchovy rozumové a výchovy k práci (neboť hra má být předehtou života), má hra v pedagogice Komenského důležité místo i ve výchově estetické (zpěv, hudba, kreslení), mravní (prostředek proti zahálce, výchova ke kázni a smyslu pro řád) a tělesné (osvěžení a tělesná obratnost a zdraví).

Kromě jednotlivých druhů her (pohybových, tvořivých her konstruktivních a úlohových, stolních a didaktických) si Komenský všimá i jednotlivých druhů hraček a uvádí na př. přirozený materiál (voda, kamení, bláto,

třísky, hole), miniaturní předměty, nástroje a figurky lidí a zvířat (koně, jezdci), kuželky, míče a konečně hračky hudební.

S hlediska kulturně historického není bez zajímavosti, kterými hrami se děti v době Komenského bavily. Doklady o tom jsme našli v Informatoriu, Didaktice, ve Škole pansofické, ve Vzkříšeném Latiu. Zvláště pak poučný v této věci je ještě Orbis pictus. Řada dětských her zde zpodobených se tradicí z jedné dětské generace na druhou zcela živelně přenesla až do dnešní doby.

Je pak nesmírnou zásluhou Komenského, že si význam tohoto prostředku lidové pedagogiky plně uvědomil a zařadil hru do svého výchovného systému. To ovšem neznamena, že by byl při tom nekritický. Naopak, je si vědom některých nepříznivých okolností hry, na př. nebezpečí poranění při hře s předměty ostrými, na možnost poškození a zničení u předmětů křehkých a cenných, na nebezpečí některých stolních her a ve společnosti s »nakázanou cháskou«.

Výchovně příznivé vlastnosti hry chce pak Komenský přenést — jak jsme viděli z četných dokladů — i na školní vyučování. Škola má být hrou.⁴⁾ Vedle shodného označení obou těchto pojmů v latině tu působila na Komenského i snaha učinit vyučování podobné hrám tím, že by probíhalo v ovzduší činnosti, příjemnosti a závodění, jako je tomu při hrách. I s vážnými úkoly životními by se měly děti seznamovat formou hry — tedy především s prací.

Proti přemíře verbalismu a poučování na soudobých školách chce Komenský převzít z činnosti hrové i metodu napodobování a příkladu — což je vlastně základní způsob, jak se v lidové pedagogice osvojují znalosti, dovednosti a návyky.

Podobně jako tomu bylo u lidové slovesnosti i znalost dětských her podněcovala Komenského k úvahám o výchově. Zjišťuje analogii mezi hrou a vyučováním a hledá nové cesty a metody tak, aby se škola oprostila od atmosféry drsných slov, chmurných tváří a tělesných trestů a stala se dílnou lidskosti, v níž budou žáci pracovat spontánně, radostně a ve vzájemném povzbuzování a soutěživosti.

IV. Komenský a lidové metody při osvojování pracovních dovedností

Do pojmu lidové pedagogiky je možno jistě zcela právem zařadit i výchovu k práci a způsoby, jakými si mladá generace osvojuje pracovní dovednosti. Jak ukazují dokumenty otištěné ve zmíněné knize Molnárově, nebyla tělesná práce v prostředí, v němž Komenský v mládí vyrůstal, nikterak podceňována. Zatím co vládnoucí třída feudální fyzickou práci pohrdala, ve společenském prostředí bratrském, kde převládal lidový živel

⁴⁾ V požadavku učinit školní práci zábavnou a radostnou vidí A. A. Krasnovskij nedůslednost, protože se tím Komenský odklání od základního svého přesvědčení, že vývoj člověka probíhá přirozenou cestou, sám sebou. »Místo toho, aby průběh vzdělání byl takový, že by postupem kupředu probouzel v žákovi radost, která by ho podněcovala k vlastnímu zdokonalování, Komenský tyto vztahy převrací a činí radost východiskem dětské činnosti« (38, 227).

rolnický a řemeslnický, byla práce vážena a mládež k ní byla záměrně vedena. Tak už sto let před Komenským doporučuje Jan Augusta rodičům, aby »odrostačím« dětem nedali zahálet, »ale vždy je něčím zanášeli, nějakou prací« (Molnár, str. 106). Mach Sionský pak ve svém pastýřském listě boleslavskému sboru z r. 1548 doporučuje rodičům, aby své děti vedle výchovy náboženské vedli k práci v hospodářství nebo v řemesle (sám byl — jak připomíná Molnár — řemesla soukenického):

»... A kteříž by pak učením svrchu dotčeným zaneprázdnění nebyli, tehdy byšťe je k domovním posličkám a jim možným pracem, poddanosti, uctivosti, vlídnosti, hotovosti, aby pomaličku zvykali jim a živiti se pomáhali, času marně a hříšně netrávíce, je k tomu měli i vyučovali.« (Molnár, cit. dílo, str. 110.)

K fyzické práci byl veden i kněžský dorost, »mládenci« v bratrských domech, kde byli připravováni pro svou budoucí kazatelskou a správcovskou službu. V odpoledních hodinách pracovali zpravidla na polích nebo se zabývali některým řemeslem, nejčastěji soukenictvím, sazečstvím, knihvazačstvím a pod. Dosvědčuje to na př. »Napomínavý list...« Šimona Turnovského z r. 1570, kde čteme:

Po obědě mnozí, a zvláště mladší pracují něco užitečného svýma rukama až do odpoledních modliteb. Za mého pobytu v Ivančicích pracovali někteří v tiskařské dílně, jiní zase vázali knihy, jiní silnější opět štípali dříví a vzpomínám si, že někteří tkali i plátna... (t. str. 173).

Byly dokonce případy, že bylo nutné vydávat pokyny, aby tito chovanci nebyli přetěžováni prací na polích, neboť by tím trpělo jejich studium. Dokladem takového zákroku je dekret o výchově mládců z r. 1555, kde se říká:

Item. Aby živností rozšířených (t. j. široce rozvětvených, ve velkém rozsahu provozovaných, pozn. Molnárova) na domích správců skutečně bylo ujímáno, a k řemeslům od rolí a vinohradů aby se raději obraceli, pro mnohé dobré mládeže a všech čeládek Pánu posvěcených (t. str. 123).

Toto ovzduší bratrských domů jistě Komenský dobře znal a není vyloučeno, že nebyl sám vyučen některému řemeslu. Že se v mnohých řemeslech dobře vyznal, dosvědčuje odborná a podrobná znalost různých nástrojů a prací v jeho jazykových učebnicích. Není tedy divu, že Komenský — pokračuje v bratrské tradici pracovní výchovy — zařazuje výchovu k práci do své výchovné soustavy. Tak už v Informatoriu mluví o »řemeslení«, jak jsme si toho v kapitole o hře už povšimli.

V Didaktice velké pronáší Komenský v kapitole XXIX. (Idea školy národní) v úvaze o úkolech a cílech školy národní také požadavek, aby mládež poznala »hlavní věci o řemeslech, všechno zcela obecně jen za tím účelem, aby neukazovali hrubou neznalost toho, co se děje v životě lidském, nebo také aby se později snáze ukázalo, k čemu každého pudí přirozená náklonnost« (16, 211).

Ostatně už při dokladech o výchovném využití her v předešlé kapitole jsme nejednou viděli, jak se žáci při hrách mají připravovat na vážné věci života — tedy především na práci. Z necitovaného tam dokladu ze »Zákonů školy dobře spořádané« uvedeme tu aspoň toto místo:

Hráti se má tak, aby naše hry byly předehrou vážných věcí (totiž úkonů života hospodářského, politického, vojenského atd.). Mohou tedy vycházeti z města, pro-

hlížeť stromy, byliny, pole, louky, vinice a práce, které k tomu patří. Také na práce řemeslníků, jsou-li na stavbě (36, 199).

O výchovném významu práce (tělesné i duševní) pak uvažuje v Didaktice velké v souvislosti s výkladem o mravní výchově:

Vytrvalosti v práci mladíci nabudou, když budou vždy něco dělat, ať je to vážné nebo hravé. ... Poněvadž tedy tomu, co máme konat, učíme se konáním, ... právě tak bude možno naučit se pracovitosti, aby ustavičně (avšak mírně) zaměstnání duševní i tělesné přecházelo v píli a činilo zahálčivý klid čilému člověku nesnesitelným. A potom se stane pravdou Senekův výrok: Ušlechtilého ducha živí práce (17, 180).

Kladný Komenského vztah k práci se však neobráží jen v tomto jeho příznivém postoji k pracovní výchově, ale i v tom, že se často do této oblasti obrací pro příklady a analogie ve svých úvahách o výchovných otázkách. Vždyť vedle přírody jsou to právě především různé druhy práce (napodobující podle Komenského přírodu v jejím konání), jako je stavitelství, knihtiskařství, hodinářství, malířství, zahradnictví, mlynářství, pekařství a pod., které mu poskytují hojné příklady, na nichž může plně rozvinout a uplatnit svou synkritickou — srovnávací metodu. Tak na př. ve XIV. kapitole své Didaktiky dokládá svou these — dnes jistě sotva přijatelnou — »v jeden čas v jedné věci toliko ať pracuje žák«, vedle jednoho příkladu z přírody (pták snáší jedno vejce po druhém, nikoliv najednou) srovnáním, jak pracuje stavitel, malíř, zahradník, švec a pekař. Závěry, ke kterým touto methodou dospívá, nejsou ovšem vždy správné, neboť analogisováním lze spíš osvětlovat a názorně přibližovat než dokazovat. Jiný příklad na nesprávný závěr na základě analogie uvádí A. A. Krasnovskij ze Školy vševědné. Komenského argument, že škola nemá ukládat domácí úkoly, protože je dílnou, pokládá Krasnovskij za formální a zcela nepřesvědčivý (viz 38, 306).

S dílnou srovnává Komenský školu velmi často. Tak na př. v XXV. kapitole Nejnovější metody jazyků uvažuje o jejich společných znacích a o podmínkách, aby se škola vyrovnala nejlepším dílnám. XXVII. kapitolu Didaktiky velké přímo označil »de quadripartita scholarum secundum aetatis et profectuum gradus fabrica« (O čtyřdílné školní dílně podle stupňů věku a prospěchu) a žádá tu, aby se ve školním vyučování časově rozčleňovala doba učení jako je tomu v řemeslech (viz 16, 202). Rovněž v 3. dialogu v knize »Počátkové čtení a psaní« srovnává školu s dílnou.

Vedle termínu dílna lidskosti užívá Komenský také označení dílna literní, dílna moudrosti, dílna světla. Je to zejména v knize »Oživlý Fortius čili kterak vypuditi ze škol lenost«, kde také řemeslnické dílny klade za vzor školám, pokud jde o pracovitost:

Jako tedy dílny řemeslníků (zvláště kovářská, sochařská, malířská) nesnou zahálky ani zahálčivých lidí, ale ustavičně jsou rušně prováděním prací ..., takže není dne bez práce, a nepřipouští se jině prázdno než svátky Bohem dovolené, sedmý den v týdnu: právě tak to musí být opatřeno na školách, aby žádná dílna řemeslnická nebyla činnější než tato dílna moudrosti, neznající prázdna, než když se má slaviti boží svátek (36, 164).

V souvislosti s tímto srovnáním s dílnami a stavitelskou prací objevují se u Komenského při úvahách o škole často příklady zdůrazňující me-

chaniku: učitel je přirovnáván k mechanickému řemeslníkovi, mluví se o vyučování jako stroji, o didaktickém stroji, mechanické metodě, o škole jako hodinovém mechanismu, jako o tiskárně a podobně. Je to zřejmě odraz obdivu nad novými tehdy vynálezy a vymoženostmi techniky počínajícího kapitalismu a optimistické víry, že lze mechanickým uspořádáním věcí usnadnit a urychlit každou práci a dospět k novým objevům ve všech oborech lidské činnosti. Co Komenskému především imponovalo na strojích, byla snadnost a lehkost práce, příjemná podívaná na ni, jistota a úspěch, s jakou pracují. Viz příslušné místo v XIII. kapitole Didaktiky (16, 74 a n.) a zejména pedagogický traktát, jehož rozvedený název už naznačuje toto myšlenkové zaměření: »Východisko ze školských labyrintů na volné prostranství čili mechanismus, zavedený do vyučování tak, aby se již nevázlo (tam, kde se vyučuje a učí), ale postupovalo vpřed« (26, 47). K tiskárně přirovnává Komenský školu v XXXII. kapitole své Didaktiky, v § 34 Školy vševědné a pak zejména v Tiskárně živé. Nebudeme se tím zde zabývat, protože bychom jednak příliš odbočili od našeho tematu, jednak i proto, že je to dokonale probráno u Krasnovského, Alta a v Patočkově doslovu k Pansofickému vychovateli. Jen bychom ještě dodali, že toto analogisování s mechanickými zařízeními vyznělo na jedné straně kladně a plodně (tak Alt upozornil na to, že Komenského »myšlenka simultánního vyučování všech žáků ve třídě je obdobou jednotného řízení práce v manuálním provozu« — jako to formuloval Patočka v uvedeném doslovu — 26, 86), na druhé straně však bylo i na nesprávné cestě v tom, že podtrhovalo, jak ukazuje Krasnovskij (38, 296), příliš »mechaniku pedagogického procesu a věnovalo malou pozornost psychologickým prvkům a vzájemným školským vztahům«. Patočka ovšem správně tuto výtku mechanisace výchovného procesu oslabuje poukazem na to, že mechanismus u Komenského »neznamená mechaničnost výuky« (26, 91, pozn. 24).

Vraťme se však po této odbočce, která byla nutným doplňkem výkladu o poměru J. A. Komenského k fyzické práci a k výrobní činnosti, k našemu tematu. Komenského zájem o výrobní řemeslnou praxi se často zaměřuje na otázku, jakým způsobem si učňové osvojují řemeslné dovednosti, které se přenášejí z generace na generaci. K této formě lidové pedagogiky se Komenský obrací zpravidla při kritice nevhodných method a verbalismu na soudobých školách a když se zamýšlí nad způsobem, jak si mají žáci osvojovat dovednosti. Ve většině případů pak tu nejde už o povrchní analogisování, které právem kritisoval Krasnovskij (viz výše), ale spíše o postup zevšeobecňování těch method, kterých se užívá při vštěpování řemeslných dovedností, na osvojování dovedností nebo i poznatků vůbec.

Tak v XVIII. kapitole své Didaktiky (označené: Jak dělají, aby učení mocné bylo a hojný prospěch neslo) kritikuje Komenský dosavadní školy a vytýká jim zejména, že nevedou mládež ke kořenům umění a nepostupují methodou synthetickou.⁵⁾ Nikdo prý nevyučuje přírodním vědám názornými důkazy a pokusy, ale jen tak, že se cituje Aristoteles a jiní autoři. Nikdo prý při mravní výchově neusiluje o vnitřní zušlechtnění, ale vštěpují

⁵⁾ O analýze jako methodě vedoucí k poznání a synthese jako methodě vedoucí k jednání viz překlad a výklad »Komenského řeč o pravé methodě« od Jaromíra Kopeckého (*Pedagogika*, roč. III., seš. 6).

se jen vnější definice a znalosti o rozdělování ctností. A o něco dále pokračuje:

... který tesař tak činí, aby učedníka svého bořením stavěti učil (totiž stavení rozbiraje, kde se čeho drží, ukazoval). Než ukazuje mu, jak se co staví, totiž rozměřuje, otesuje, vrtá, zdvihá, klade, poji, stahuje atd. Nebo kdo stavěti umí, tomu bořiti nebude žádný kumšt, rovně jako tomu, kdo šiti umí, páratí. Vždyť bořením stavěti a páráním šiti žádný se na věky nenaučil (16, 111).

V téže kapitole zdůrazňuje, že nestačí umět o věci mluvit, ale že je nutný cvik, při němž se opravují omyly. Při učení řemeslům se prý nepostupuje tak, že by se učedník po pět let jen díval a nepokoušel se o práci a necvičil se v ní. Neboť při tomto postupu by se mu sice zdálo, že práci zná, a dovedl by o ní i mluvit, ale kdyby mu dali něco udělat, neuměl by to, Proto prý mistři dávají velmi brzo učedníkům do rukou nástroje a učí je vlastní činností, i když se při tom leccos pokazí. Nestačí tedy umět jen o věci mluvit, ale je nutný cvik. Svou úvahu pak dokládá ještě citováním výroků, že »nikdo nic neudělá správně, leda, když byl často a často opraven«, »žádný neumí neblouditi, leč kdo bloudil často«, »žádný dobře dělati neumí, leč kdo často napravován byl« a končí výrokem, že »žák zajiště každý od kazu začíná« (16, 118).

Verbalismus, neplodné úvahy a memorování pravidel a výjimek odmítá pak Komenský zejména v XXI. kapitole Didaktiky velké (v české Didaktice nejsou tyto partie ještě rozvedeny do takové šíře a chybějí tu právě ona místa, která tu připomeneme). Komenský se tu zabývá »methodou umění« a v některých z 11 pravidel, která tu formuluje, je právě zevšeobecnován postup, jakým si dovednosti osvojují v řemeslné výrobě učňové. Patří sem zejména známé místo, kde se zdůrazňuje, že se dovednostem mají žáci učit konáním, činností samou, prací, neboť řemeslníci také nezdržují své učedníky úvahami, ale hned je přidrží k práci. Školy nemají být ničím jiným než »dílnami, kde práce vře«. A Komenský pak toto místo uzavírá slovy: »Tak teprve všichni poznají přímo ze zdárné praxe pravdu známých slov: Naše práce nás tvoří« (16, 193). Podobnou myšlenku vyslovuje Komenský také v Didaktice analytické v kap. CXXXIII. (16, 272). Při zdůrazňování metody napodobování a příkladu vychází Komenský v uvedené kapitole Didaktiky velké z kritiky mluvnického vyučování na školách. Zasypávají prý začátečníky v mluvnici předpisy, pravidly, výjimkami pravidel a omezováním výjimek, takže způsobují zmatek u žáků. A pak pokračuje:

Alle nevidíme, že by takto postupovali řemeslníci! Ti nepředřikávají svým učedníkům tolik pravidel, nýbrž dovedou je do dílny, řeknou jim, aby se dívali, co oni dělají, a když hned touží dělat totéž (neboť člověk je tvor napodobivý), dají jim do rukou nástroje a poučí je, jak je mají bráti do ruky a s nimi zacházet; potom, dělají-li chybu, napomínají je a opravují, vždy více příkladem než slovy; a praxe ukazuje, že se napodobování daří snadno ... A pouhými pravidly se nikdo nikdy neosvojil nižádný jazyk ani umění; užíváním ovšem, i bez pravidel (16, 194).

Také v Didaktice analytické zevšeobecnuje Komenský metodu příkladu a cvičení. Ukazuje ji nejprve na řemeslech, kde je prý nejnápadnější, potom na předmětech theoretických a konečně na výchově mravní:

Chceš-li, aby jiný znal nějakou věc, přednes ji jeho smyslu, a je-li třeba, vysvětli. Abys pak viděl, zda ji správně pochopil, přikaz mu, aby právě touž věc

vyprávěl a toto vyprávění či opakování je jakýmsi druhem napodobení. Tak i v případech morálky: nejdříve ukážeš na něco dobrého, potom dokážeš, že je to dobré a tím způsobíš, že sám uzná onu věc za dobrou, oblíbí si ji a dá se po její stopě. Tak totiž sestavil Tvůrce vesmíru lidskou povahu, že se všemi složkami obrací k svým předmětům... Pravím tedy, ukaž lidské mysli vzor pravdy, dobra nebo možnosti, vysvětlí jej náležitě, aby se vnímáním nedopouštěla chyb, brzo se přesvědčíš, jak se přeměnou ztotožňuje se vzorem. Toto je tedy jedna jediná pravda a nejlepší metoda (na niž lepší nebude nikdy vymyšlena), jak lze všemu vyučovatí a se učití (16, 242 a n.).

Následující kapitola téže knihy se zabývá pravidlem:

Ukázka nechť vždy kráčí vpředu, poučka ať vždy následuje, napodobení nechť je vždy důrazně požadováno.

Komenský tu opět vychází z kritiky současného stavu školní praxe: ujal prý se zvyk, že se jednotlivým předmětům vyučuje poučkami a pravidly a jejich smysl prý se vysvětluje příklady až potom. Přirozené však prý je, aby příklady předcházely. Po výčtu jednotlivých důvodů pro toto své stanovisko dodává: »Však řemeslníci jsou v tom prozíravější, vždyť žádný z nich, získav učedníka, se s ním nebaví o svém řemesle (aby mu vykládal abstraktní pravidla), nýbrž přistupuje k dílu, zatím co učedník přihlíží...« atd., jak jsme to uváděli výše z Didaktiky velké.

V XLII. kapitole Didaktiky analytické odlišuje od sebe postup »ve vyšších disciplínách« a řemeslnického mistra a uvažuje o spojení obou těchto postupů:

Vysvětlujeme však ukázkou a poučujeme o napodobení buď řeči nenuceně plynoucí, dle rozhodnutí učitelova, jak je zvykem u řemeslníků, aneb slovy zhuštěnými a pečlivě sestavenými v pravidlo, jak je tomu obvykle při vyšších disciplínách. Jedno i druhé může však býti spojeno, avšak napřed je nutno předeslati vyprávění o věci slovy co nejprostšími, abychom s ní předem povšechně seznámili; teprve potom je nutno ukázati a vysvětliti předepsaná pravidla, aby se poučky ještě lépe vtiskly do mozku a hlouběji vryly do paměti (16, 245).

Také postup při cvičení Komenský v Didaktice velké zevšeobecňuje. Vychází opět z praxe — jak to dělají tesaři a malíři — a přechází pak na mluvnici, dialektiku a rétoriku, kde je týž postup:

Cvičení počínej od prvních začátků, ne od hotových prací. Neboť tesař neučí svého učně nejdříve stavět hned věže a zámky, nýbrž držet sekýru, porážet dříví, otesávat klády, provrtávat břevna, vrážet do nich svorky a spojovat je atd. Ani malíř nedává začátečníkovi hned malovat lidské tváře, nýbrž učí jej míchat barvy, připravovat štětky, dělat čáry, potom pokoušet se o jednodušší kresby atd. A kdo učí chlapce čísti, nedává mu hned text knihy, nýbrž prvky čtení, nejprve jednotlivá písmena, pak spojená v slabiky, potom teprve slova, pak věty atd. Proto i začátečníkovi v mluvnici se musí nejprve ukládat ohýbat jednotlivá slova, pak spojovat vždy dvě a dvě, potom jednočlenné věty, potom dvočlenné, trojčlenné, a nakonec se dojde k stavbě souvětí a konečně k celistvé řeči. Také v dialektice... (16, 195).

Methodou, jak vštěpovat dovednosti, se zhuštěně a s větší přehledností než v XXI. kapitole Didaktiky velké Komenský zabývá ve svém spisku »Východisko ze školských labyrintů«. Jde tu opět o zevšeobecnění methodického postupu, jímž si osvojují dovednosti prakticky ti, kdo pracují ve

výrobě. Opakuje se tu v podstatě to, co jsme tu už za stálých odkazů k řemeslné výrobě sledovali: postup od vzoru přes předvedení postupu k napodobení s opravováním chyb. Bereme-li v úvahu nadpis pojednání, uvědomíme si, co — v době, kdy na školách převládal scholastický verbalismus, lpění na autoritách a knižní učenost održená od života — spolupomáhalo Komenskému najít východisko »za školských labyrintů«, že to bylo také využití zkušeností z řemeslné výroby, zejména pokud šlo o metody osvojování pracovních dovedností:

Chceš však, aby tvůj žák uměl něco dělat či vyrobit? Dosáhneme toho opět pomocí tří věcí. 1. Ukažme vzor věci, kterou má vyrobit. 2. Ukaž mu, jak se dělá, počínaje od nejmenších částí a postupuje skládáním v části větší, až vznikne celek (totiž jako rozbor začíná od největšího, od celku, a končí nejmenším, tak počíná syntéza od nejmenšího a přestává největším, totiž celkem). 3. Ale poruč také žákovi, aby sám ihned všecko napodobil (od nejmenšího k největšímu) a dávej naň pozor při jeho napodobování, aby nechyboval: bude-li dělat chyby, opravuj jej, pokud se nenaučí nechybovat. A to nazýváme autoprací, vlastním cvičením. Tím trojím se nabude dovednosti bez překážek: škrtne-li z toho jedno, pak se nenabude žádné nebo jen pozdě, váhavě, nedokonale. (Pansofický vychovatel, str. 55.)

V závěrečném shrnutí této kapitoly bychom tedy mohli konstatovat, že také v kladném hodnocení fyzické práce a ve výchově k pracovitosti naviguje Komenský na lidové tradice bratrské. Při přemýšlení o otázkách výchovných byl Komenský velmi často podněcován znalostmi řemeslné praxe, na níž mu imponovala její cílevědomost a důkladnost, dále pak uplatněním strojů a mechanických zařízení při výrobě (zde to byla opět rychlost, přesnost a systematickosti), a to jej vedlo často k plodným analogiím.

Při srovnávání školní práce s řemeslnou výrobní praxí neomezuje se však Komenský na pouhé analogisování na základě vnějších společných znaků, ale zobecňuje tu často metody, jimiž si učňové osvojují řemeslné dovednosti od svých mistrů (příklad, napodobování, učení se z chyb) a aplikuje je i na výchovu mravní a rozumovou. Tak na př. žádá, aby příklady předcházely před pravidly, aby učitel věc nejprve názorně předvedl, žák aby ho napodoboval (opakování je podle Komenského druhem napodobení), aby se postupovalo od jednoduchého k složitějšímu, aby se co nejvíce uplatňovala činnost, praxe a cvičení s opravováním chyb.

Induktivní a empirické jádro tohoto postupu se jistě výrazně liší od synkritického odvozování závěrů na základě podobností jen náhodných (dítě — stromek, duše — vosk, škola — hodinový mechanismus).

Přenášení lidové pedagogiky z oblasti výroby do škol je i při své nezbytné dobové omezenosti nesporným pokrokem v době, kdy na školách převládala výchova jazyková (přetěžování paměti abstraktními výklady a přemírou pravidel a výjimek), přeceňování slovních i knižních znalostí a intelektua-listické održenosti od života.

*

To, že Komenského pedagogika našla a dosud nachází takový ohlas v našem národě, lze vedle jiných příčin vyložit i tím, že svými základy vyrůstá z lidových kořenů. »Vždyť výchova tvořená lidem a založená na lidových zásadách má onu výchovnou sílu, kterou nemají ani nejlepší soustavy, vy-

budované na abstraktních ideálech, nebo převzaté od jiného národa» (Ušin-skij).

LITERATURA

1. Robert Alt, *Pokrokový charakter Komenského pedagogiky*, Praha 1955.
2. Josef Brambora, *Knižní dílo J. A. Komenského*, Praha 1954.
3. Josef Brambora, *Pro lepší poznání a využití díla Komenského* (Pedagogika II., 3—4).
4. Josef Cach, *Dějiny české pedagogiky*, díl I., skripta, Praha 1956.
5. J. B. Čapek, *Záření ducha a slova*, Praha 1948.
6. Fr. Lad. Čelakovský, *Mudros'ovi narodu slovanského v příslovích*, Praha 1893.
7. S. A. Frumov, *Veliký přínos J. A. Komenského do socialistické pedagogiky* (Pedagogika, 1951, seš. 1—2).
8. Josef Hendrich, *J. A. Komenský ve světle svých spisů*, Praha 1941.
9. Josef Hrabák, *O lidovosti starší české literatury* (Česká literatura II., 219 n.).
10. Otokar Chlup, *Pedagogické stati*, Praha 1955.
11. Jan Jakubec, *Dějiny české literatury I.*, Praha 1929.
12. Ot. Kádner, *Dějiny pedagogiky*, díl II., Praha 1923.
13. Fr. Kahuda, *Živý Komenský* (Pedagogika 1956, č. 4).
14. J. V. Klíma, Sborník, *Jan Amos Komenský*, soubor statí o životě a díle učitele národů, Praha 1942.
15. J. A. Komenský, *Analytická didaktika* (E. Čapek), Praha 1947.
16. J. A. Komenský, *Didaktické spisy* (upravil Fr. R. Tichý), Praha 1951.
17. J. A. Komenský, *Didaktika velká* (přel. Aug. Krejčí), Brno 1948.
18. J. A. Komenský, *Duchovní písně* (vyd. Ant. Škarka), Praha 1952.
19. J. A. Komenský, *Janua linguarum reserata aurea*, Praha 1880.
20. J. A. Komenský, *Kšaft umírající matky Jednoty bratrské* (R. Schams), Praha 1930.
21. J. A. Komenský, *Moudrost starých Čechů A*, vydání J. V. Nováka, Praha 1901.
22. J. A. Komenský, *Moudrost starých Čechů B*, vyd. Fr. Svejkovského, Praha 1954.
23. J. A. Komenský, *Nová metoda jazyků* (přel. Jos. Šmaha), Rychnov 1892.
24. J. A. Komenský, *Počátkové čtení a psaní* (přel. Josef Hendrich), Praha 1946.
25. J. A. Komenský, *Praeceptor gentium — vychovatel národů*, přel. Fr. Heřmanský, M. Klučka a J. Patočka, Praha 1955.
26. J. A. Komenský, *Scholarum reformator pansophicus — Pansofický vychovatel* (přel. Jan Patočka), Praha 1956.
27. J. A. Komenský, *Smutný hlas . . .*, Vyškov 1946.
28. J. A. Komenský, *Sto listů J. A. Komenského* (přel. B. Ryba), Praha 1945.
29. J. A. Komenský, *Škola na jevišti* (přel. Jos. Hendrich), Praha 1947.
30. J. A. Komenský, *Veškeré spisy IV.*, Brno 1913.
31. J. A. Komenský, *Veškeré spisy X* (8), Brno 1929.
32. J. A. Komenský, *Veškeré spisy XV*, Brno 1910.
33. J. A. Komenský, *Vlastní životopis J. A. Komenského*, přel. Hendrich, Praha 1924.
34. J. A. Komenský, *Všenáprava* (přel. J. Hendrich), Praha 1950.
35. J. A. Komenský, *Vševýchova* (přel. J. Hendrich), Praha 1948.
36. J. A. Komenský, *Vybrané spisy J. A. Komenského*, díl III., Výbor prací potockých, Praha 1926.
37. Jaromír Kopecký, *Komenského řeč o pravé metodě* (Pedagogika III., seš. 6.).
38. A. A. Krasnovskij, *Jan Amos Komenský*, Praha 1955.

39. Jan Kvačala, *J. A. Komenský, jeho osobnost a jeho soustava vědy pedagog*, Praha 1920.
40. Z. V. Manujlenková, *Úloha hry ve výchově dětí předškolního věku*, Praha 1955.
41. J. N. Medynskij, *Dějiny pedagogiky*, Praha 1950.
42. Amedeo Molnár, *Československá výchova před Komenským*, Praha 1956.
43. Jan Mukařovský, *Lidovost jako základní činitel liter. vývoje* (Česká literatura, II. roč. 193 a n.).
44. Zdeněk Nejedlý, *Slovo o české filosofii* (Var, III. čís. 1.).
45. Zdeněk Nejedlý, *O výchově a vzdělání*, Praha 1953.
46. J. V. Novák, *Proč Komenský tak vysoko cenil práci řemeslnou*, Praha 1910.
47. J. V. Novák — Jos. Hendrich, *Jan Amos Komenský, jeho život a spisy*, Praha 1932.
48. Fr. Oberfalcer-Jílek, *Jana Amose Komenského milý a milostný jazyk otcovský*, Praha 1921.
49. O. Pavlík, *S J. A. Komenským do budování socialistické školy* (Pedagogika I., č. 7—8).
50. Jan Patočka, *Náčrt Komenského díla ve světle nových objevů* (Pedagogika 1956, čís. 4).
51. Jiřina Popelová-Otáhalová, *Pokrokové tradice české pedagogiky* (Pedagogika, roč. II., čís. 9—10).
52. Stanislav Souček, *Komenský jako theoretik kazatelského umění*, Praha 1938.
53. Emanuel Strnad, *Nový pohled na didaktiku Jana Amose Komenského* (Komenský. roč. 81 [1957], č. 3 a n.).
54. Fr. Svejkovský, *K otázce lidovosti v díle J. A. Komenského* (Česká literatura, roč. II., str. 251 a n.).
55. Fr. Svejkovský, *Zrod díla J. A. Komenského z potřeb a tradic vlasti* (úvodní stať v jeho vydání Moudrosti, — viz 22).
56. K. D. Ušinskij, *Vybrané pedagogické spisy*, Praha 1955.
57. Jos. Váňa a kol., *Dějiny pedagogiky*, Praha 1955.
58. Jaroslav Vlček, *Dějiny české literatury*, díl II., Praha 1931.
59. Čeněk Zíbrt, *J. A. Komenský, znalec lidového podání českého*, Český lid., roč. XX (1911), str. 338 a 366 a n.
60. Otakar Zich, *Lidová přísloví s logického hlediska*, Praha 1956.
61. Fr. J. Zoubek, *Život Jana Amosa Komenského*, Praha 1892.

Олдржих Ванчата:

Я. А. Коменский и народная педагогика

Одним из корней воспитательной системы Я. А. Коменского является народная педагогика, с которой этот выдающийся педагог знакомится в общественной среде «чешских братьев». Из этой воспитательной народной практики Коменский многое перенимает, в частности, для дошкольного воспитания, которое проходит не в специальных учреждениях, а в семье. Для этого воспитания он многое черпает из народного словесного творчества (стишки, дразнилки, сказочки). Он собрал народные поговорки, обобщающие столетний опыт народа, составив особый сборник и пользовался ими в своих литературных работах, не только подобно гуманистам для украшения своего языка, но и как аргументами, равноценными изречениям различных античных, средневековых и современных ему авторитетов. Кроме того он включает в свою воспитательную систему детские игры, так как сознает их значение для всестороннего развития ребенка и в качестве введения к серьезной жизненной деятельности. Он хочет наполнить и работу в школе элементами сопровождающими игры, их радостной активностью и соревнованием. Кроме того, он включает в свою педагогику воспринятое из народной воспитательной практики положительное отношение к продуктивной физической работе, воспитание к трудолюбию, а также и методы освоения тру-

довых навыков (наприм., показ, подражание, упражнение с исправлением ошибок), которые он применяет и в деле сознательного и нравственного воспитания. Народность его педагогического творчества коренится, следовательно, не только в его стремлении демократизировать образование, но и в том, что он отправляется от народной педагогики и обобщая ее опыт, приводит ее в систему с иными элементами.

Oldřich Vančata

J. A. Comenius and Popular Pedagogy

One of the roots of J. A. Comenius' educational system is popular pedagogy, which this outstanding pedagogue got to know in the social environment of Czech Brethren. Comenius took over a great deal from the popular educational practice, particularly as regards pre-school education, which at that time was not yet developed as a separate institution, but took the form of family education. He found numerous suggestions for this sort of education especially in the popular literary forms (such as rhymes, puns, and most probably also disputations). He collected popular proverbs, generalizing age-long experiences of the people, and published them in a special collection; he uses these proverbs in his own literary work, not only as a speech ornament as the humanists did, but also for the sake of their meaning, as arguments of equal value with various statements of the contemporary, medieval, and ancient authorities. His educational system further includes children's games, because he is well aware of their significance for an all-round development of the child, and as a prelude to the more serious matters of life. He wants to fill the classroom work with the attendant qualities of free play, such as joyous activity and the spirit of competition. Comenius further takes over from popular educational practice the following items: a positive attitude to productive manual work, the objective to educate hard-working people, and the methods of acquiring working skills (illustrative examples, demonstration, imitation, exercises based on correcting mistakes), and he applies them also to rational and moral education. The popularity of his pedagogical work therefore does not consist only in his efforts to democratize education, but also in the fact that he proceeds from popular pedagogy, whose experiences he generalizes and makes them together with other suggestions into a system.